МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему: **ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ Я-КОНЦЕПЦІЇ НА ОСОБИСТІСНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ПІДЛІТКІВ**

Виконала: студентка ІІ курсу,
групи 8.0534- з-2-дн
спеціальність: 053 Психологія
освітньої програми: 053 Психологія
Святодух Ірина Василівна
Керівник: к. психол. наук, доцент, кафедри психології Паскевська Ю.А.
Рецензент: д-р пед. наук, професор, зав. кафедри акторської майстерності Локарєва Г.В.

Запоріжжя – 2026

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 – «Психологія»
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри
_____
к.психол.н., доцент. Н.О. Губа
« « _____2026 р.

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ
Святодух Ірині Василівні

1. Тема роботи Психологічні механізми впливу Я-концепції на особистісне самовизначення підлітків
керівник роботи Паскевська Юлія Анатоліївна канд. психол. наук, доцент кафедри психології
затверджені наказом ЗНУ від «02» 10 2025 року № 1393-с
2. Строк подання студентом роботи_____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): проаналізувати теоретико-методологічні підходи до розуміння Я-концепції особистості та особистісного самовизначення у вітчизняній і зарубіжній психології; визначити психологічні механізми впливу Я-концепції на процес самовизначення підлітків; окреслити зміст, структуру та ключові показники особистісного самовизначення в підлітковому віці; емпірично дослідити Я-концепцію як чинник особистісного самовизначення; здійснити гендерний аналіз відмінностей у впливі компонентів Я-концепції на самовизначення; сформулювати практичні рекомендації для психологів щодо підтримки успішного особистісного самовизначення підлітків.
5.Перелік графічного матеріалу: 7 таблиць, 4 рисунка.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Паскевська Ю.А., доцент		
Розділ 1	Паскевська Ю.А., доцент		
Розділ 2	Паскевська Ю.А., доцент		
Розділ 3	Паскевська Ю.А., доцент		
Висновки	Паскевська Ю.А., доцент		

7. Дата видачі завдання_____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2025 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2025 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2025 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	червень-липень 2025 р.	Виконано
5	Робота над другим розділом	вересень 2025 р.	Виконано
6	Написання висновків	листопад 2025 р.	Виконано
7	Передзахист	грудень 2025 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	січень 2026 р.	Виконано

Студент _____ І. В. Святодух

Керівник роботи _____Ю. А. Паскевська

Нормоконтроль пройдено
Нормоконтролер _____ Г. В. Коваль

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 85 сторінок, 7 таблиць, 4 рисунка, 4 додатки, 42 джерела.

Об’єкт дослідження: Я-концепція у підлітковому віці.

Предмет дослідження: Я-концепція як чинник особистісного самовизначення у підлітків.

Метою роботи є теоретичне та емпіричне дослідження змістовних характеристик Я-концепції підлітків та визначення взаємозв'язку між змістом Я-концепції та особистісним самовизначенням у ранньому підлітковому віці.

Гіпотеза: існує кореляційний зв’язок між змістовними характеристиками я-концепції та особистісним самовизначенням підлітків, а саме змістовні характеристики Я-концепції, які здійснюють вплив на особистісне самовизначення у підлітковому віці, будуть мати гендерні відмінності.

Методи дослідження:

- теоретичні (історико-логічний, теоретичний та порівняльний аналіз наукових підходів, узагальнення, класифікація існуючих підходів)

- емпіричні (тестування, констатуючий експеримент, методи первинної та вторинної обробки даних).

Наукова новизна: теоретично та емпірично обґрунтовано те, що успішність особистісного самовизначення залежить від показників осмисленості життя особистістю.

Матеріали роботи можуть бути використані практичними психологами, психологами середніх закладів освіти, класними керівниками у роботі з підлітками, працівниками психологічних служб, викладачами, науковцями.

ОСОБИСТІСТЬ, ОСОБИСТІСНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ, ОБРАЗ Я, САМОСВІДОМІСТЬ, Я-КОНЦЕПЦІЯ, ЮНІСТЬ.

SUMMARY

Sviatodukh I.V. Psychological mechanisms of the influence of self-concept on the personal self-determination of adolescents.

The work consists of an Introduction, three Chapters, a Conclusion, References (42 items, including foreign sources), and Appendices. The total volume is 95 pages, including 7 tables and 4 illustrations. It combines theoretical analysis with empirical research, providing a comprehensive understanding of the topic.

The work focuses on the theoretical and empirical study of the Self-concept as a factor influencing personal self-determination in adolescence. The research is relevant due to the growing need to understand psychological mechanisms of personality development during adolescence, a period characterized by intensive formation of self-awareness, identity, value orientations, and life goals. The development of a coherent Self-concept during this period is crucial for successful personal growth and self-determination.

The research object is the Self-concept in adolescence.

The research subject is the Self-concept as a factor of adolescents' personal self-determination.

The research goal is to conduct theoretical and empirical analysis of the content characteristics of adolescents' Self-concept and their influence on personal self-determination.

The research tasks are:

1. To analyze theoretical approaches to self-awareness, Self-concept, and personal self-determination in adolescents.
2. To identify structural components of the Self-concept, including cognitive, emotional-evaluative, and behavioral aspects.
3. To examine the formation of self-awareness in adolescence as a basis for the Self-concept and self-determination.
4. To conduct empirical research to determine relationships between Self-concept and personal self-determinatione

5. To analyze gender differences in the influence of the Self-concept on self-determination.

Chapter 1. “Theoretical Analysis of Adolescents’ Self-concept,” presents the concept and structure of the Self-concept, its role in personal development, and the process of formation of adolescents’ self-awareness. Cognitive, emotional-evaluative, and behavioral components of the Self-concept.

Chapter 2. “Personal Self-determination as a Psychological Phenomenon,” examines the essence of personal self-determination, its psychological mechanisms, and its relationship with the Self-concept. The chapter emphasizes the importance of self-esteem, self-acceptance, and meaningfulness of life as factors contributing to successful self-determination in adolescence.

Chapter 3. “Empirical Study of Self-concept as a Factor of Adolescents’ Personal Self-determination,” describes the methodology and procedures of the study. The research employed theoretical (analysis, synthesis, generalization) and empirical methods (testing, stating experiment, data processing). The results confirmed the hypothesis: higher levels of self-acceptance, self-esteem, and meaningfulness of life are associated with more successful personal self-determination. Gender-specific differences were also found, indicating that different components of the Self-concept are more significant for boys or girls.

The scientific novelty lies in substantiating the relationship between meaningfulness of life and personal self-determination through the structural characteristics of the Self-concept. The practical significance is in using these findings by psychologists, teachers, and specialists to support adolescents’ personal growth and self-determination.

Overall, the work integrates theoretical and empirical research on the role of Self-concept in adolescents’ self-determination, offering a valuable contribution to developmental and educational psychology.

Key words: personality, personal self-determination, self-image, self-awareness, Self-concept, adolescence.

ЗМІСТ

ВСТУП 8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ Я-КОНЦЕПЦІЇ ПІДЛІТКІВ 11
1.1. Характеристика самосвідомості та її місце у психічній організації особистості 11
1.2. Поняття, значення та структура Я-концепції 13
1.3. Становлення самосвідомості підлітків як джерело формування я-концепції 21
1.4. Особливості Я-концепції у підлітків 25
1.5. Аналіз фільму «Спілка мертвих поетів» як ілюстрації становлення Я-концепції у підлітків 30
РОЗДІЛ 2. ОСОБИСТІСНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНЕ НОВОУТВОРЕННЯ 33
2.1. Особистісне самовизначення як психологічна проблема 33
2.2. Психологічна сутність особистісного самовизначення 40
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ ЯК ЧИННИКА ОСОБИСТІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ПІДЛІТКІВ 47
3.1. Методи, методика і процедура дослідження 47
3.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження 65
ВИСНОВКИ 83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 86
ДОДАТКИ 90

ВСТУП

Актуальність дослідження. Внутрішній світ особистості і її самосвідомість постійно цікавить фахівців різних галузей: філософів, психологів, соціологів. Адже, свідомість і самосвідомість – одна з центральних проблем філософії, психології і соціології. Її значення обумовлене тим, що вчення про свідомість і самосвідомість складає методологічну основу вирішення не тільки багатьох найважливіших теоретичних питань, але і практичних завдань у зв'язку з формуванням життєвої позиції особистості.

Здатність до самосвідомості і самопізнання – виняткове надбання людини, яка в своїй самосвідомості усвідомлює себе як суб'єкта свідомості, спілкування і дії, стаючи в безпосереднє відношення до самого себе. Підсумковим продуктом процесу самопізнання є динамічна система уявлень особистості про саму себе, пов'язана з її оцінкою, яка визначається терміном Я-концепція.

Я-концепція виявляється у людини в процесі соціальної взаємодії як неминучий і завжди унікальний продукт її психічного розвитку, як відносно стійке і в той же час схильне до внутрішніх коливань і змін психічне придбання. До того ж, вона накладає значущий відбиток на всі життєві прояви людини – з самого дитинства до глибокої старості. Періодом виникнення свідомого «Я» вважається підлітковий та ранній юнацький вік. Більшість психологів підкреслює, що саме рання юність є критичним етапом становлення самосвідомості, а її розвиток постає центральним психічним процесом перехідного віку. Зростання самосвідомості й інтересу до власного «Я» у підлітків спричиняє зміни у характері формування та структурі Я-концепції. Уже в 11–12 років, у межах становлення нового рівня самосвідомості, формується відносно стійке уявлення про себе, а в 16–17 років виникає важливе особистісне новоутворення, що позначається поняттям «самовизначення». Сучасні українські психологи, зокрема

Г. Костюк, І. Бех, О. Киричук, В. Панок, С. Максименко, Т. Титаренко, Л. Орбан-Лембрик, Н. Чепелєва та інші, акцентують увагу на особливостях розвитку самосвідомості, формуванні ідентичності та становленні життєвих орієнтацій молоді. Незважаючи на наявність вагомих досліджень, проблема особистісного самовизначення в юнацькому віці залишається надзвичайно актуальною та потребує подальшого поглибленого вивчення у сучасній психологічній науці.

Складність і багатогранність особистісних змін у підлітковому віці, їх визначальна роль на хід подальшого розвитку особистості обумовлює актуальність вибраної нами теми магістерської роботи: «Дослідження Я-концепції як чинника самовизначення у підлітковому віці».

Об’єкт дослідження: Я-концепція у підлітковому віці.

Предмет дослідження: я-концепція як чинник особистісного самовизначення підлітків.

Метою роботи є теоретичне та емпіричне дослідження змістовних характеристик я-концепції у підлітків та визначення взаємозв'язку між змістом Я-концепції та особистісним самовизначенням.

Гіпотеза: існує кореляційний зв’язок між змістовними характеристиками я-концепції та особистісним самовизначенням підлітків, а саме змістовні характеристики я-концепції, які здійснюють вплив на особистісне самовизначення , будуть мати гендерні відмінності.

Відповідно до мети та гіпотези дослідження нами послідовно вирішувалися такі завдання:

- здійснити теоретичний аналіз сучасних підходів та уявлень про феномени я-концепції та самовизначення у підлітковому віці

- визначити показники особистісного самовизначення підлітків

- емпірично дослідити кореляційний зв'язок між змістовними характеристиками Я-концепції та особистісним самовизначенням юнаків і дівчат.

Методи дослідження. У роботі використано комплекс теоретичних і емпіричних методів, що відповідають змісту проблеми та етапам

дослідження. Для розв'язання поставлених завдань й перевірки висунутого припущення було застосовано теоретичні (теоретико-методологічний аналіз проблеми, систематизація наукових літературних джерел, порівняння та узагальнення даних) та емпіричні (тестування) методи дослідження. Застосовувався комплекс тестових методик: методика «Особистісний диференціал» (ОД); методика «Полярні профілі» (ПП); методика Т.Лірі; опитувальник соціально-психологічної адаптованості (СПА); тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО); методика ціннісних орієнтацій М.Рокіча; методика «Тип психологічного вдосконалення» (ТПС).

Наукова новизна роботи полягає у тому, що теоретично та емпірично обґрунтовано те, що я-концепція є вагомим чинником особистісного самовизначення у підлітковому віці; встановлено гендерні відмінності у взаємозв'язку я-концепції та особистісного самовизначення підлітків; визначено, що успішність особистісного самовизначення залежить від показників осмисленості життя особистістю.

Практична значущість роботи визначається тим, що: а) визначено показники особистісного самовизначення, які можуть бути використані як тестові у подальших дослідженнях; б) конкретизація зв'язку між я-концепцією та особистісним самовизначенням підлітків дозволяє виявити ті характеристики системи уявлень про себе, динаміка яких може вплинути на успішність особистісного самовизначення хлопців та дівчат на цьому віковому етапі, тому ці результати можуть бути використані практичними психологами, класними керівниками й працівниками психологічних служб в організації консультативної, психокорекційної роботи.

Надійність і вірогідність отриманих результатів дослідження забезпечувалися використанням комплексу надійних і валідних діагностичних методик, адекватних меті і завданням дослідження, достатньою репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісного та якісного аналізу емпіричних даних із застосуванням відповідних методів математичної статистики.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ Я-КОНЦЕПЦІЇ У ПІДЛІТКІВ

1.1. Характеристика самосвідомості та її місце у психічній організації особистості

Дослідження, присвячені проблемі самосвідомості, переважно зосереджуються навколо двох груп питань. У цьому контексті важливо проаналізувати та окреслити основні характеристики самосвідомості. У працях таких українських науковців, як Г. С. Костюк, І. Д. Бех, С. Д. Максименко, О. В. Киричук, Т. М. Титаренко, Л. А. Орбан-Лембрик**,** у загальнотеоретичному й методологічному аспектах розглянуто питання становлення самосвідомості у зв'язку з ширшою проблемою розвитку особистості. У другій групі досліджень зосереджено увагу на більш спеціальних питаннях, передусім пов'язаних з особливостями самооцінювання, його взаємозв'язком з оцінками з боку оточення та впливом соціального середовища на формування уявлень людини про себе.

Значний внесок у вивчення співвідношення процесів пізнання інших і самопізнання було зроблено в роботах українських психологів, зокрема О. О. Ткаченка, Н. В. Чепелєвої, які досліджували механізми соціальної перцепції та їх вплив на розвиток самосвідомості. Помітне місце посідають і філософсько-психологічні праці сучасних українських авторів, серед яких М. В. Попович, С. Кримський, В. І. Табачковський, у яких осмислюються питання особистісної відповідальності, моральної самосвідомості та духовного становлення людини.

Роботи І.С.Кона, в яких були вдало синтезовані філософські, загально- і соціально-психологічні, історико-культурні аспекти, теоретичні питання і аналіз конкретних експериментальних даних, відкрили нові грані цій, мабуть, одній із старих проблем в психології.

Зарубіжна література по темах, що мають відношення до психології свідомості, також надзвичайно багата – ці питання так чи інакше присутні в роботах У. Джеймса [23], З. Фройда [39], К. Роджерса [30], Е. Еріксона [37], Р. Бернса [9], В. Франкла [35] і багатьох інших видатних учених.

Самосвідомість – це складна психологічна структура, що включає як особливі компоненти, по-перше, свідомість своєї тотожності, по-друге, свідомість свого власного «я» як активного, діяльного початку, по-третє, усвідомлення своїх психічних властивостей і якостей, і, по-четверте, певну систему соціально-етичних самооцінок. Всі ці елементи зв'язані один з одним функціонально і генетично, але формуються вони не одночасно. Зачаток свідомості тотожності з'являється вже у немовляти, коли він починає розрізняти відчуття, викликані зовнішніми предметами, і відчуття, викликані власним тілом, свідомість «я» – приблизно з трьох років, коли дитина починає правильно вживати особистості займенники. Усвідомлення своїх психічних якостей і самооцінка набувають найбільшого значення в підлітковому і юнацькому віці. Але оскільки всі ці компоненти взаємозв'язані, збагачення одне з них неминуче видозмінює всю систему. На думку українського психолога І. Д. Беха, самосвідомість – це усвідомлення й оцінка людиною власних дій, їх результатів, думок, почуттів, моральних якостей, інтересів, життєвих орієнтирів та мотивів поведінки; це цілісне уявлення про себе та своє місце у світі. Учений підкреслює, що самосвідомість є невід’ємною характеристикою особистості й формується у процесі її становлення.

Предметом самосвідомості є власна свідомість, отже, людина ніби протиставляє себе самій собі, рефлексивно аналізує свої внутрішні стани, переживання та смисли. Водночас свідомість залишається складником самосвідомості, оскільки саме завдяки їй відбувається пізнання власної сутності. Якщо свідомість забезпечує орієнтацію людини у навколишньому світі, тобто знання про інше, то самосвідомість дає можливість орієнтуватися у власній внутрішній реальності – знати й розуміти себе. Як зазначає

Т. М. Титаренко, самосвідомість можна розглядати як своєрідне «внутрішнє світло», що висвітлює не лише зовнішню дійсність, а й внутрішній світ особистості, дозволяючи людині пізнати себе та побачити власні можливості, обмеження й перспективи. Завдяки самосвідомості людина усвідомлює себе як унікальну індивідуальність, окрему від природи та інших людей. Вона стає істотою не лише для оточення, але й для самої себе. На думку українського психолога Г. С. Костюка, основним значенням самосвідомості є усвідомлення людиною власного існування, власної активності та здатності бути суб'єктом життєдіяльності; фактично – це усвідомлення свого «Я» як внутрішнього центру переживань, думок і дій. Саме така здатність до рефлексії та самопізнання створює підґрунтя для формування цілісної особистості та її розвитку.

Самосвідомість є вінцем розвитку вищих психічних функцій. Вона дозволяє людині не тільки відображати зовнішній світ. але, виділивши себе на цьому світі, пізнавати свій внутрішній світ, переживати його і певним чином відноситься до себе. Усвідомлення себе як деякий стійкий об'єкт припускає внутрішню цілісність, постійність особистості, яка незалежно від змінних ситуацій здатна залишатися сама собою.

У сучасній психологічній літературі є декілька підходів до дослідження проблеми самосвідомості. Один з них спирається на аналіз тих підсумкових продуктів самопізнання, які виражаються в будові уявлень людини про саму себе або «Я-концепції». Отже, у цьому контексті важливим є визначення поняття я-концепції та аналіз психологічного змісту, який наповнює це поняття, чому присвячено наступний підрозділ.

1.2. Поняття, значення та структура Я-концепції

Психологічний зміст розвитку самосвідомості людини нерозривно пов'язаний з процесом самопізнання як процесу наповнення самосвідомості змістом, що пов'язує людину з іншими людьми, з культурою і суспільством в

цілому, процес, що відбувається усередині реального спілкування і завдяки ньому, в рамках життєдіяльності суб'єкта і його специфічних діяльностей.

Важливими постають питання феномену самопізнання стосуються щодо того, як відбувається самопізнання, у тому числі і те, що вже засвоєне або привласнене, перетворено на «Я» суб'єкта і в його особистості, і яких форм набувають результати цього процесу в самосвідомості.

Як наукове поняття Я-концепція увійшло до вживання спеціальної літератури порівняно недавно, може бути тому в літературі, як вітчизняній, так і зарубіжній, немає єдиного його трактування; щонайближче по сенсу до нього знаходиться самосвідомість. Але Я-концепція – поняття менш нейтральне, таке, що включає оцінний аспект самосвідомості. Це динамічна система уявлень людини про саму себе, в яку входить як власне усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних і інших якостей, так і самооцінка, а також суб'єктивне сприйняття зовнішніх чинників, що впливають на дану особистість.

Так Р. Бернс, один з провідних англійських учених в області психології, який ґрунтовно займався питаннями самосвідомості, так визначає це поняття: «Я-концепція – це сукупність всіх уявлень людини про саму себе, зв'язана з їх оцінкою. Описову складову Я-концепції часто називають образом Я або картиною Я. Складову, пов'язану з відношенням до себе або до окремих своїх якостей, називають самооцінкою або ухваленням себе. Я-концепція, по суті, визначає не просто те, що є індивід, але і те, що він про себе думає, як дивиться на свій діяльний початок і можливості розвитку в майбутньому».

Я-концепція виникає у людини в процесі соціальної взаємодії як неминучий і завжди унікальний результат психічного розвитку, як відносно стійке і в той же час схильне до внутрішніх змін і коливань психічне придбання. Воно накладає визначний відбиток на всі життєві прояви людини – з самого дитинства до глибокої старості. Первинна залежність Я-концепції від зовнішніх впливів значна, але надалі вона грає самостійну роль в житті

кожної людини. З моменту свого зародження Я-концепція стає активним початком, виступаючим в трьох функціонально-рольових аспектах :

1. *Я-концепція як засіб забезпечення внутрішньої узгодженості.* Ряд досліджень по теорії особистості грунтується на концепції, згідно якої людина завжди йде по шляху досягнення максимальної внутрішньої узгодженості. Уявлення, відчуття або ідеї, вступаючи в суперечність з іншими уявленнями, відчуттями або ідеями людини, приводять до дезгармонізації особистостістості, до ситуації психологічного дискомфорту. Випробовуючи потребу в досягненні внутрішньої гармонії, людина готова робити різні дії, які сприяли б відновленню втраченої рівноваги. Істотним чинником відновлення внутрішньої узгодженості є те, що людина думає про саму себе.

2. *Я-концепція як інтерпретація досвіду.* Ця функція Я-концепції в поведінці полягає в тому, що вона визначає характер індивідуальної інтерпретації досвіду, оскільки у людини існує стійка тенденція будувати на основі власних уявлень про себе не тільки свою поведінку, але і інтерпретацію свого досвіду.

3. *Я-концепція як сукупність очікувань.* Я-концепція визначає також і очікування людини, тобто його уявлення про те, що повинно відбутися. Кожній людині властиві якісь очікування, що багато в чому визначають і характер її дій. Люди, упевнені у власній значущості, чекають, що і інші будуть відноситься до них таким же чином; що вважають те, що вони нікому не потрібні, не можуть подобатися, або поводяться виходячи з тієї передумови, або інтерпретують відповідним чином реакції тих, що оточують. Багато дослідників вважають цю функцію центральною, розглядаючи Я-концепцію як сукупність очікувань, а також оцінок, що відносяться до різних областей поведінки.

Щоб внести ясність до термінології нашого дослідження, ми користуватимемося схемою, запропонованою Р. Бернсом [9, 62], яка, на нашу думку, з одного боку найповніше відображає структуру Я-концепції, а з

іншої – упорядковує термінологію, що зустрічається на сторінках психологічної літератури (Рисунок 1.1) .

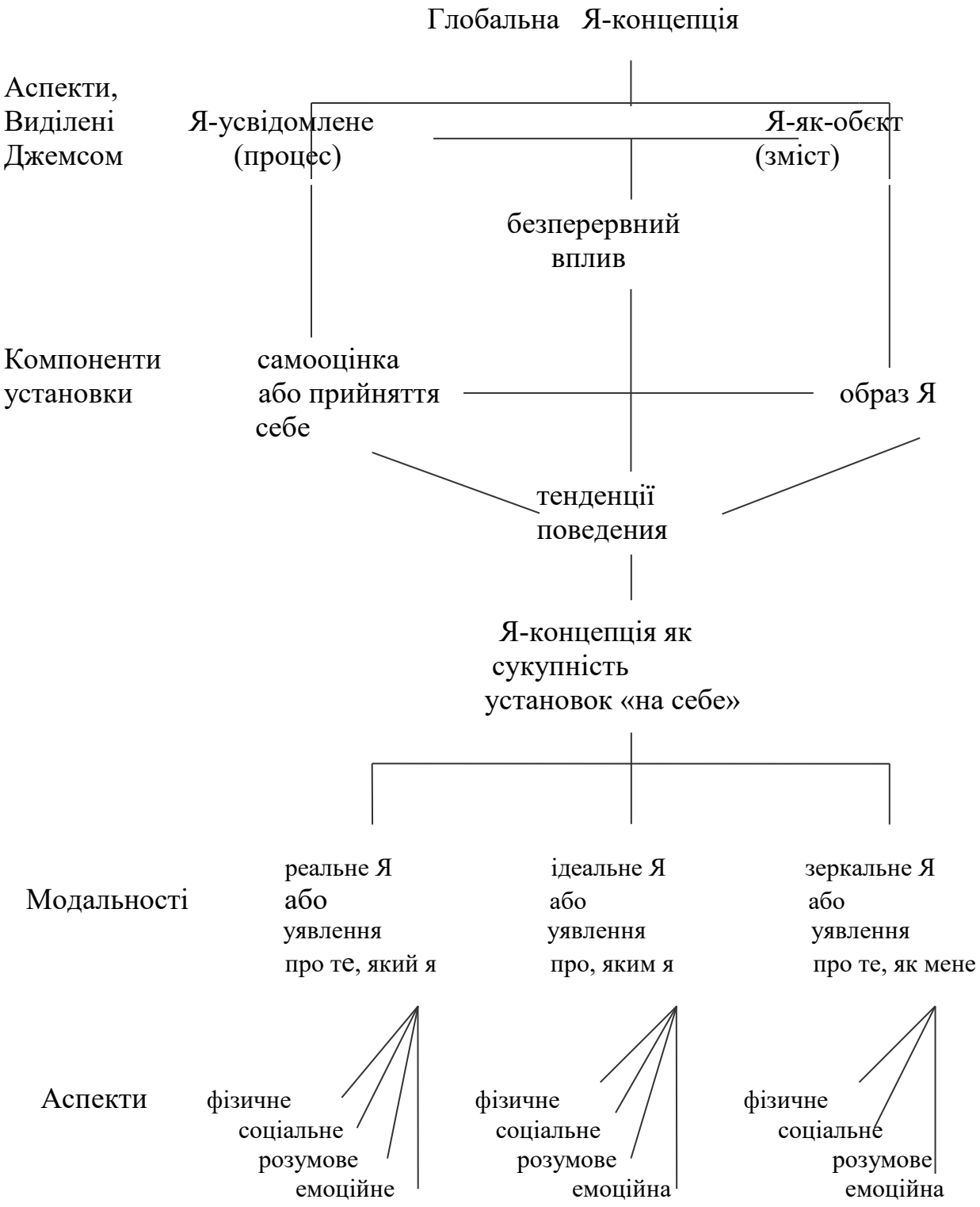

Рисунок 1.1 – Структура Я-концепції

На схемі Я-концепція представлена у вигляді ієрархічної структури. На її вершині розташовується глобальна Я-концепція, що включає всілякі грані

індивідуальної самосвідомості. У зв'язку з тим, що людина з одного боку володіє свідомістю, а з іншої – усвідомлює себе як один з елементів дійсності, У. Джеймс, перший з психологів хто почав розробляти проблематику Я-концепції, глобальне, особистісне Я (Self) розглядав як подвійна освіта, в якій з'єднуються Я-усвідомлююче (I) і Я-як-обєкт (Me). Це – дві сторони однієї цілісності, які завжди існують одночасно. Одна з них є чистим досвідом, а інша – змістом цього досвіду (Я-як-обєкт). Однак не варто забувати про умовності такого розмежування, яке по суті є лише зручною семантичною моделлю.

Неможливо уявити собі свідомість, позбавлену змісту, як і зміст психічних процесів, що існують у відриві від свідомості. Тому в реальному психічному житті ці елементи настільки злитті, що утворюють єдине, практично нерозривне ціле. Я-як об'єкт існує лише в процесах усвідомлення і є змістом цих процесів постільки, оскільки людина може усвідомлювати самого себе. Розділяти результат і процес мислення рефлексії ми можемо тільки в понятійному плані; у психологічному плані вони існують злито.

Як ми бачимо з визначення Р. Бернса, в Я-концепції виділяються описова і оцінна складові, що дозволяє розглядати Я-концепцію як сукупність установок, направлених на себе. У більшості визначень установки підкреслюється три головні елементи:

1. Переконання, яке може бути як обґрунтованим, так і необґрунтованим (когнітивна складова установки).

2. Емоційне відношення до цього переконання (емоційно-оцінна складова).

3. Відповідна реакція, яка, зокрема, може виражатися в поведінці (поведінкова складова).

Стосовно Я-концепції ці три елементи установки конкретизуються таким чином :

1. Образ Я – уявлення індивіда про самого себе.

2. Самооцінка – афективна оцінка цього уявлення, яка може володіти

різною інтенсивністю, оскільки конкретні риси образу Я можуть викликати більш менш сильні емоції, пов'язані з їх ухваленням або засудженням.

3. Потенційна поведінкова реакція, тобто ті конкретні дії, які можуть бути викликані образом Я і самооцінкою.

Розглянемо декілька докладніше ці три основні складові Я-концепції.

1. Когнітивна складова Я-концепції або Образ Я.

Уявлення індивіда про самого себе, як правило, здаються йому переконливими незалежно від того ґрунтуються вони на об'єктивному знанні або суб'єктивній думці. Предметом сприйняття людини можуть, зокрема, стати його тіло, його здібності, його соціальні відносини і безліч інших особистісних проявів. Конкретні засоби самосприйняття, що ведуть до формування образу Я можуть бути найрізноманітнішими. Описуючи саму себе людина удається зазвичай до допомоги прикметників: «надійний», «товариський», «сильний», «красивий» і так далі, які, по суті, є абстрактними характеристиками, які ніяк не пов'язані з конкретною подією, тим самим людина в словах намагається виразити основні характеристики свого звичного самосприйняття. Ці характеристики: атрибутивні, рольові, статусні, психологічні і тому подібне можна перераховувати до безкінечності. Всі вони складають ієрархію по значущості елементів самоопису, яка може мінятися залежно від контексту, життєвого досвіду людини або просто під впливом моменту. Такого роду самоопису – це спосіб охарактеризувати себе, неповторність кожної особистості через поєднання її окремих РисунокОдвічне питання про те, чи може людина пізнати самого себе, наскільки об'єктивна його самооцінка, про істинність образу Я правомірний щодо її когнітивного компоненту, причому і тут потрібно враховувати, що всяка установка – не віддзеркалення об'єкту сама по собі, а систематизація минулого досвіду взаємодії суб'єкта з об'єктом. Тому знання людиною самого себе не може бути ні вичерпним, ні вільним від оцінних характеристик і суперечностей. Цим пояснюється виділення другої складової Я-концепції.

2. Емоційно-оцінна складова Я-концепції або самооцінка. Людина як особистість – самооцінна істота. Самооцінка має на увазі під собою «відоме відношення до себе: до своїх якостей і станів, можливостей, фізичних і духовних сил «Самооцінка – це особистісна думка про власну цінність, яка виражається в установках, властивих індивідові. Таким чином, самооцінка відображає ступінь розвитку у людини відчуття самоповаги, відчуття власної цінності і позитивного відношення до всього того, що входить в сферу її «Я». Тому низька самооцінка припускає неприйняття себе, негативне ставлення до своєї особистості.

Можна виділити декілька джерел формування самооцінки, які міняють вагу значущості на різних етапах становлення особистості:

- оцінка інших людей;
- круг значущих інших або референтна група;
- актуальне порівняння з іншими;
- порівняння реального і ідеального Я;
- вимірювання результатів своєї діяльності.

Самооцінка грає дуже важливу роль в організації результативного управління своєю поведінкою, без неї важко або навіть неможливо самовизначитися в житті. Вірна самооцінка дає людині етичне задоволення і підтримує його людську гідність.

3. Поведінкова складова Я-концепції полягає в потенційній поведінковій реакції, тобто конкретних діях, які можуть бути викликані образом Я і самооцінкою. Всяка установка – це емоційно забарвлене переконання, пов'язане з певним об'єктом. Особливість Я-концепиії полягає в тому, що, як в комплексі установок, об'єктом в даному випадку є сам носій установки. Завдяки цій самоспрямованості всі емоції і оцінки, пов'язані з образом Я, є дуже сильними і стійкими, що робить дуже сильний вплив на діяльність людини, його поведінку, взаємини з тими, що оточують.

Виділивши три основні складові Я-концепиії не слід забувати про те, що образ Я і самооцінка піддаються лише умовному концептуальному

розрізненню, оскільки в психологічному плані вони нерозривно зв'язані. Образ і оцінка свого «Я» привертають людину до певної поведінки; тому глобальну Я-концепцію ми розглядаємо як сукупність установок людини, направлених на саму себе. Проте ці установки можуть мати різні ракурси або модальності.

Зазвичай виділяють принаймні три основні модальності самонастанов (Рисунок1.1).

1. Реальне Я – установки, пов'язані з тим, як людина сприймає свої актуальні здібності, ролі, свій актуальний статус, тобто з її уявленнями про те, яка вона є в теперішньому часі.

2. Дзеркальне Я – установки, пов'язані з тим, як людину бачуть інші. Дзеркальне Я виконує важливу функцію самокорекції домагань людини і її уявлень про себе. Цей механізм зворотного зв'язку допомагає утримувати Я-реальне в адекватних межах і залишатися відкритим новому досвіду через взаємо-зворотний діалог з іншими і з самим собою.

3. Ідеальне Я – установки, пов'язані з уявленням людини про те, якою вона хотіла би стати. Ідеальне Я формується як деяка сукупність якостей і характеристик, які людина хотіла б бачити у себе, або ролей, які б вона хотіла виконувати. Причому ідеальні елементи свого Я особистості формує по тих же основних аспектах, що і в структурі Я-реального. Ідеальний образ складається з цілого ряду уявлень, що відображають сокровенні сподівання людини. Ці уявлення бувають відірвані від реальності. Суперечності між реальним і ідеальним Я складає одна з найважливіших умов саморозвитку особистості. Окрім трьох основних модальностей установок, запропонованих Р. Бернсом багато авторів виділяють ще одну, яка грає особливу роль.

4. Конструктивне Я (Я в майбутньому). Саме йому властива зверненість в майбутнє і побудова проектної моделі «Я». Головна відмінність конструктивного Я-проекту від ідеального Я полягає в тому, що він пронизаний дієвими мотивами і вони більше відповідають ознаці

«прагну». У Я-конструктивному трансформуються ті елементи, які особистості приймає і ставить для себе як досяжну реальність.

Необхідно відзначити, що будь-який з образів Я має складне, неоднозначне по своїй будові походження, що складається з трьох аспектів відношення: фізичне, емоційне, розумове і соціальне Я.

Таким чином, Я-концепція є сукупністю уявлень людини про саму себе і включає переконання, оцінки і тенденції поведінки. Через це її можна розглядати як властивий кожній людині набір установок, направлених на саму себе. Я-концепція утворює важливий компонент самосвідомості людини, вона бере участь в процесах саморегуляції і самоорганізації особистості, оскільки визначає інтерпретацію досвіду і служить джерелом очікувань людини.

1.3. Становлення самосвідомості у підлітковому віці як джерело формування я-концепції

Ранній юнацький вік – це друга стадія фази життя людини, названа дорослішанням або перехідним віком, змістом якої є перехід від дитинства до дорослого віку. «Періодом виникнення свідомого Я, як би поступово не формувалися окремі його компоненти, відвіку вважається підлітковий і юнацький вік». Розвиток самосвідомості – центральний психічний процес перехідного віку. Практично всі вітчизняні психологи називають цей вік «критичним періодом формування самосвідомості».

Визначимо вікові рамки цієї стадії, оскільки термінологія в області дорослішання декілька заплутана. У зв'язку з явищем акселерації межі підліткового віку зрушилися вниз і в даний час цей період розвитку охоплює приблизно вік з 10-11 до 14-15 років. Відповідно раніше починається юність. Рання юність (15-17 років) тільки початок цього складного етапу розвитку, який завершується приблизно до 20 -21 рокам.

Розвиток самосвідомості в підлітковому і ранньому юнацькому віці настільки яскраво і наочно, що його характеристика і оцінка значення для формування особистості в ці періоди практично єдина у дослідників різних шкіл і напрямів. автори достатньо одностайні в описі того, як протікає процес розвитку самосвідомості в цей період: приблизно у 11 років у підлітка виникає інтерес до власного внутрішнього світу, потім наголошується поступове ускладнення і поглиблення самопізнання, одночасно відбувається посилення його диференційованої і узагальненості, що приводить в ранньому юнацькому віці (15-16 років) до становлення щодо стійкого уявлення про самого себе, Я-концепції; до 16-17 років виникає особливе особистісне новоутворення, яке в психологічній літературі позначається терміном «самовизначення». З погляду самосвідомості суб'єкта воно характеризується усвідомленням себе як члена суспільства і конкретизується в новій, суспільно значущій позиції.

Зростання самосвідомості і інтересу до власного «я» у підлітків витікає безпосередньо з процесів статевого дозрівання, фізичного розвитку, який є одночасно соціальними символам, знаками подорослішиння змужніння, на які звертають увагу і за якими пильно стежать інші, дорослі і однолітки. Суперечність положення підлітка і хлопця, зміна структури його соціальних ролей і рівня домагань – ці чинники актуалізують питання: « Хто я ? «

Постановка цього питання – закономірний результат всього попереднього розвитку психіки. Зростання самостійності означає ні що інше як перехід від системи зовнішнього управління до самоврядування. Але всяке самоврядування вимагає інформації про об'єкт. При самоврядуванні це повинна бути інформація об'єкту про самого себе, тобто самосвідомість.

Цінне психологічне придбання ранньої юності – відкриття свого внутрішнього світу. Для дитини єдиною усвідомлюваною реальністю є зовнішній світ, куди він проектує і свою фантазію. Цілком усвідомлюючи свої вчинки, дитина зазвичай ще не усвідомлює власних психічних станів Навпроти, для підлітка і хлопця, зовнішній, фізичний світ тільки одна з

можливостей суб'єктивного досвіду, зосередженням якого є він сам. Знаходячи здатність занурюватися в себе і насолоджуватися своїми переживаннями, підліток відкриває цілий світ нових відчуттів, красу природи, звуки музики, відчуття власного тіла. Хлопець 14-15 років починає сприймати і осмислювати свої емоції вже не як похідні від якихось зовнішніх подій, а як стани свого власного «я». Навіть об'єктивна, безособова інформація нерідко стимулює молоду людину до інтроспективної, роздуму про себе і свої проблеми.

Відкриття свого внутрішнього світу дуже важлива, радісна і така, що хвилює подія, але воно викликає також багато тривожних і драматичних переживань. Разом зі свідомістю своєї унікальності, неповторності, несхожості на інших приходить відчуття самоти. Юнацьке «я» ще не визначене, розпливчато, дифузно, воно нерідко переживається як смутний неспокій або відчуття внутрішньої порожнечі, яку чимось необхідно заповнити. Звідси росте потреба в спілкуванні і одночасно підвищується вибірковість спілкування, потреба в самоті.

До підліткового віку свої відмінності від інших привертали увагу дитини тільки у виняткових, конфліктних обставинах. Його «я» практично зводиться до суми його ідентифікацій з разными значущими іншими людьми. У підлітка і хлопця положення міняється. Орієнтація одночасно на декількох значущих інших робить його психологічну ситуацію невизначеною, внутрішньо конфліктною. Несвідоме бажання позбавитися від колишніх ідентифікацій робить його активним в рефлексії, а також активізує відчуття своєї особливості, несхожість на інших, що викликає вельми характерне для ранньої юності відчуття самоти або страх самоти.

Розвиток самосвідомості як і будь-якого складного психічного новоутворення, проходить ряд стадій, що змінюють один одне. З цієї точки зору ранній юнацький вік можна охарактеризувати як початок формування нового рівня самосвідомості, як період розвитку і поглиблення інтеграційних якостей. Інтенсивний розвиток того рівня самосвідомості здійснюватиметься

у середньому підлітковому віці. Його специфічні риси – підвищення значущості для формування Я-концепції системи власних цінностей і посилення особистісного, психологічного, динамічного аспекту сприйняття – дозволяють оцінювати його як рівень, характерний для зрілої особистості.

Одним з основних механізмів самопізнання підлітком або хлопцем самого себе, свого внутрішнього світу є особистісна рефлексія, яка, на відміну від логічної рефлексії, направленої на вирішення завдань, розуміється як діяльність особистісного самопізнання, як особливий дослідницький акт, при якому чоловік не просто досліджує свій внутрішній світ, але при цьому ще досліджує і себе як дослідника. Феноменом особистісної рефлексії є очікування рефлексій, які розуміються як уявлення людини про те, що про неї думають люди, складові круг його спілкування. інші люди.

У якісному розвитку аналізу рефлексії, що знаходиться в основі утворення очікувань рефлексій, спостерігаються наступні вікові зміни:

1) Аналіз рефлексії стосується в основному окремих вчинків дитини (9-12 років), причому навіть в такій формі він виявляється лише у незначної частини дітей.

2) Аналіз рефлексії стосується характеру самої людини. Починаючи з 12-13 років, основними в аналізі рефлексії стають дослідження свого характеру, особливостей своєї особистості.

3) Аналіз рефлексії проводиться з самопристрастям, спостерігається сплеск самокритичності, внаслідок чого виявляються власні негативні риси вдачі, афектні переживання з приводу власних негативних рис (13-14 років).

4) Аналіз рефлексії стосується характеру людини, особливостей спілкування (15-16 років). При тому самокритичність відходить на задній план, відношення до себе спокійне, доброзичливе. Різні складнощі у відносинах пояснюються нерозумінням тих, що оточують. При переході від підліткового до раннього юнацького віку особова рефлексія втрачає афектну

забарвленість по відношенню до «я» людини і проходить на спокійнішому емоційному фоні.

Глибина і інтенсивність підліткової рефлексії залежать від багатьох соціальних (соціальне походження і середовище, рівень освіти), індивідуально-типологічних (ступінь інтраверсії-екстраверсії) і біографічних (умови сімейного виховання, відносини з однолітками, характер читання) чинників, співвідношення яких ще недостатньо вивчено. Розвиток особистості рефлексії відбивається на особливостях Я-концепції у підлітковому віці.

1.3. Особливості Я-концепції у підлітковому віці

Психологічні дослідження становлення я-концепції людини у процесі її життєдіяльності розподіляються по декільком напрямкам.

Перш за все вивчаються зрушення в змісті Я-концепції і її компонентів – які якості зізнаються краще, як міняється з віком рівень і критерії самооцінок, яке значення надається зовнішності, а яке розумовим і моральним якостям. Далі досліджується міра її достовірності і об'єктивності, простежується зміна структури образу Я в цілому – ступінь його диференційованої (когнітивної складності), внутрішньої послідовності (цілісності), стійкості (стабільності в часі), суб'єктивної значущості, контрастності, а також рівня самоповаги. За всіма цими показниками перехідний вік помітно відрізняється як від дитинства, так і від дорослості, є грань в цьому відношенні і між підлітком і юнацтвом.

У підлітків відбувається поступова зміна «наочних» компонентів Я-концепції, зокрема, співвідношення тілесних і морально-психологічних компонентів свого «я». Хлопець звикає до своєї зовнішності, формує відносно стійкий образ свого тіла, приймає свою зовнішність і відповідно стабілізує пов'язаний з нею рівень домагань. Поступово на перший план виступають тепер інші властивості «я» – розумові здібності, вольові і

моральні якості, від яких залежить успішність діяльності і відношення з тими, що оточують.

Судячи по наявних даних, конітивна складність і диференційованість елементів образу Я послідовно зростають від молодших віків до старших, без помітних перерв і криз. Дорослі розрізняють в собі більше якостей, ніж юнаки, юнаки – більше, ніж підлітки, підлітки – більше, ніж діти. За даними досліджень здатність старших підлітків реконструювати особистісні якості ґрунтується на розвитку в цьому віці фундаментальнішої когнітивної здатності – абстрагування.

Інтегративна тенденція, від якої залежить внутрішня послідовність, цілісність образу Я, посилюється з віком, але декілька пізніше, ніж здібність до абстрагування. Підліткові і юнацькі самоописання краще організовані і структуровані, ніж дитячі, вони групуються навколо декількох центральних якостей. Проте невизначеність рівня домагань і трудності переорієнтації із зовнішньої оцінки на самооцінку породжує ряд внутрішніх змістовних суперечностей самосвідомість, яка служить джерелом подальшого розвитку. Дописуючи фразу «я в своєму уявленні...», багато підлітків підкреслюють саме свою суперечність: « я в своєму уявленні – геній + нікчемність».

Дані про стійкість образу Я не зовсім однозначні. В принципі вона, як і стійкість інших установок і ціннісних орієнтацій, з віком збільшується. Самоописання дорослих менш залежать від випадкових, ситуативних обставин. Проте в підлітковому і ранньому юнацькому віці самооцінки іноді міняються дуже різко.

Що стосується контрастності, ступеню виразності образу Я, то тут також відбувається зростання: від дитинства до юності і від юності до зрілості чоловік ясніше усвідомлює свою індивідуальність, свої відмінності від тих, що оточують і надає їм більше значення, так що образ Я стає однією з центральних установок особистості, з якою вона співвідносить свою поведінку. Проте, із зміною змісту образу Я істотно міняється ступінь значущості окремих його компонентів, на яких особистість зосереджує увагу.

У підлітків масштаб самооцінок помітно укрупнюється: «внутрішні» якості усвідомлюються пізнішим «зовнішніх», зате старші надають їм більше значення. Підвищення ступеня усвідомленості своїх переживань нерідко супроводжується також гіпертрофованою увагою до себе, егоцентризмом. У ранній юності це буває часто

Дослідження змісту образу «Я», проведені під керівництвом І. Д. Беха [2], засвідчили, що на межі підліткового та раннього юнацького віку у розвитку когнітивного компонента Я-концепції відбуваються суттєві зміни, які свідчать про перехід самосвідомості на новий, більш високий рівень.

Вікові зрушення в сприйнятті людини включають збільшення кількості використовуваних описових категорій, зростання гнучкості і визначеності в їх використанні; підвищення рівня вибірковості, послідовності, складності і системності цієї інформації; використання тонших оцінок і зв'язків; зростання здатності аналізувати і пояснювати поведінку людини; з'являється турбота про точний виклад матеріалу, бажання зробити його переконливим. Аналогічні тенденції спостерігаються і в розвитку самохарактеристик, які стають більш узагальненими, диференційованими і співвідносяться з великим числом «значущих осіб». Самоописання в ранньому юнацькому віці мають набагато більш особистісний і психологічний характер, ніж в 12-14 років, і одночасно сильніше підкреслюють відмінності від решти людей.

Уявлення підлітка про себе завжди співвідноситься з груповим чином «ми» – типового однолітка своєї статі, але ніколи не співпадає з цим «ми» повністю. Образи власного «я» оцінюються старшокласниками набагато тонше і ніжніше групового «ми». Юнаки вважають себе менш сильним, менш товариським і життєрадісним, та зате добрішими і здатними зрозуміти іншу людину, ніж їх ровесники. Дівчата приписують собі меншу товариськість, але велику щирість, справедливість і вірність.

Властиве багатьом підліткам перебільшення власної унікальності з віком зазвичай проходить, але зовсім не ослабленням індивідуального

початку. Навпаки, чим старша і більш розвинена людина, тим більше знаходить вона відмінностей між собою і «усередненим» однолітком. Звідси – напружена потреба в психологічній інтимності, яка була б одночасно саморозкриттям і проникненням у внутрішній світ іншого. Усвідомлення своєї несхожості на інших логічно і історично передує розумінню свого глибокого внутрішнього зв'язку і єдності з навколишніми людьми.

Найбільш помітні зміни в змісті самоопису, в образі Я, виявляються в 15-16 років. Ці зміни йдуть по лінії більшої суб'єктивності, психологічних описів. Відомо, що і в сприйнятті іншої людини психологізація опису після 15 років різко збільшується. Посилення суб'єктивності самоопису виявляється в тому, що з віком збільшується кількість випробовуваних, вказуючих на мінливість, ситуативність свого характеру, на те, що вони відчувають своє зростання, дорослішання.

У дослідженнях когнітивного дисонансу образу Я виявлено, що самоописи та описи іншої людини за вказаним параметром істотно розрізняються (наприклад, Титаренко Т. М. [23]). Себе людина описує, підкреслюючи мінливість, гнучкість своєї поведінки, її залежність від ситуації; в описах іншого, навпаки, переважають вказівки на стійкі особистісні особливості. Таке «динамічне» сприйняття себе виникає в період переходу до раннього юнацького віку в 14-16 років.

Становлення нового рівня самосвідомості в ранній юності йде шляхом інтеграції образу самого себе та його «переміщення» «ззовні усередину» (що відповідає традиціям, закладеним у психології розвитку, наприклад, Максименко С. Д. [13]). У цей віковий період відбувається зміна «об'єктивістського» погляду на себе «ззовні» на суб'єктивну, динамічну позицію «зсередини». Бех І. Д. [1] характеризує цю істотну відмінність у погляді на себе молодших і старших підлітків, підкреслюючи перехід від орієнтації на зовнішню схожість/відмінність до формування внутрішніх смислів та ідеалів... У теоретичних дослідженнях Чепелєвої Н. В. [26] наявність двох рівнів самопізнання розглядається як нижчий – «Я і інша

людина» та вищий – «Я і Я»; специфіка другого виражається в спробі співвідношення своєї поведінки з внутрішньою мотивацією, яка її детермінує.

Ми вже відзначали, що, складові Я-концепції, піддаються лише умовному концептуальному розмежуванню, оскільки в психологічному плані вони нерозривно взаємозв'язані. Тому когнітивний компонент самосвідомості, образ Я, його формування в ранньому юнацькому віці, безпосередньо пов'язаний як з емоційно-оцінною складовою, самооцінкою, так і з поведінковою, регуляторною стороною Я-концепції.

В період переходу від підліткового до раннього юнацького віку в рамках становлення нового рівня самосвідомості йде і розвиток нового рівня відношення до себе. Одним з центральних моментів тут є зміна підстав для критеріїв оцінки самого себе, свого «я» – вони змінялися «ззовні усередину», набуваючи якісно інших форм, порівняно з критеріями оцінки людиною інших людей. Перехід від приватних самооцінок до загальної, цілісної (зміна підстав) створює умови для формування в справжньому сенсі слова власного відношення до себе, достатньо автономного від відношення і оцінок навколишніх, приватних успіхів і невдач, всякого роду ситуативних впливів і тому подібне Важливо відзначити, що оцінка окремих якостей, сторін особистості грає в такому власному відношенні до себе підлеглу роль, а провідним виявляється деяке загальне, цілісне «ухвалення себе», «самоповага». Саме у пізньому підлітковому віці (15-17 років) на основі вироблення власної системи цінностей формується емоційно-ціннісне відношення до себе, тобто «оперативна самооцінка» починає грунтуватися на відповідності поведінки, власних поглядів і переконань, результатів діяльності.

У 15-16 років особливо сильно актуалізується проблема неспівпадання реального Я і ідеального Я. На думку вчених – це неспівпадання цілком нормальний, природний наслідок когнітивного розвитку. При переході від дитинства до отроцтва і далі самокритичність росте. Так, у вивчених

Е.К. Матліним творах старшокласників, що описують власну особистість, в 3,5 разу більше критичних висловів, ніж у п'ятикласників [14]. Ту ж тенденцію відзначають німецькі психологи. Найчастіше в ранній юності скаржаться на слабовіллю, нестійкість, схильність впливам і тому подібне, а також на такі недоліки як примхливість, ненадійність, образливість.

Розбіжність Я-реального і Я-ідеального образів – функція не тільки віку, але і інтелекту. У інтелектуально розвинених юнаків розбіжність між реальним Я і ідеальним Я, тобто між тими властивостями, які індивід собі приписує, і тими, якими він хотів би володіти, значно більше, чим у їх однолітків з середніми інтелектуальними здібностями .

Одним з важливих показників поведінкової складової Я-концепції служить динаміка рівня домагань під впливом успіху або неуспіху при виконанні завдань різному ступеню трудності. Починаючи з класичної роботи Ф. Хоппе, рівень домагань розглядається як породжуваний двома суперечливими тенденціями: з одного боку, підтримувати своє «я», самооцінку на максимально високому рівні і, з іншою, знижувати свої домагання, щоб уникнути невдачі і тим самим не нанести збитку самооцінці.

1.5. Аналіз фільму «Спілка мертвих поетів» як ілюстрації становлення Я-концепції в ранній юності

Проблематика формування Я-концепції у ранній юності знаходить відображення не лише в теоретичних психологічних дослідженнях, але й у художніх творах, зокрема у кіно. Фільм *«Спілка мертвих поетів»* (Dead Poets Society, реж. П. Вір, 1989) є яскравим прикладом візуалізації процесів становлення самосвідомості, розвитку рефлексії та формування ідентичності старшокласників. Через історії головних персонажів у фільмі розкриваються ключові психологічні механізми, які впливають на структуру та динаміку Я-концепції підлітків.

Одним із центральних чинників розвитку самосвідомості у юнацькому віці є вплив значущого дорослого. У фільмі такою фігурою виступає вчитель англійської літератури Джон Кітінг, який спонукає учнів до самопізнання, творчого самовираження та критичного переосмислення усталених норм. Його педагогічний стиль ґрунтується на принципах суб'єктності, автономності та особистісної свободи, що відповідає сучасним українським підходам до розвитку самосвідомості. Завдяки такій взаємодії учні отримують можливість побачити власні потенційні «ідеальні Я» та зіставити їх із реальним образом себе.

У фільмі особливо помітною є роль групи однолітків у процесі формування Я-концепції. Створення клубу «Спілка мертвих поетів» забезпечує для хлопців простір психологічної підтримки, емоційної безпеки та прийняття, що за даними досліджень є ключовими умовами становлення позитивного Я-образу у юнацькому віці. Спільні читання поезії, нічні зустрічі та обговорення життєвих виборів сприяють розвитку рефлексії, формуванню ціннісно-смислової сфери та усвідомленню власної унікальності. На рівні психологічної динаміки фільм демонструє конфлікт між внутрішнім бажанням бути собою та зовнішніми вимогами значущих дорослих.

Такий конфлікт характерний для етапу юнацької ідентичності, який описують українські дослідники як період активного пошуку сенсу та боротьби між автономією й соціальними очікуваннями [26]. Найгостріше цей внутрішній розрив проявляється в історії Ніла Перрі, який прагне реалізувати свій творчий потенціал, але стикається з жорстким тиском батька. Його трагедія підкреслює психологічні наслідки неможливості сформувати узгоджену та автентичну Я-концепцію за умов тотального контролю та відсутності суб'єктності.

Також фільм демонструє, як формування Я-концепції пов'язане з розвитком особистісного смислу. Герої фільму проходять шлях від пасивного прийняття нав'язаних норм до активного пошуку власних цінностей, що

перегукується з концепцією ціннісно-смислового самовизначення, представленою у сучасній українській психології [21]. Лейтмотив «Carpe Diem» («Лови момент») у контексті фільму виступає не закликом до імпульсивності, а радше метафорою формування внутрішньої позиції, що спирається на власні життєві смисли.

Таким чином, фільм *«Спілка мертвих поетів»* є змістовним ілюстративним матеріалом, що дозволяє конкретизувати теоретичні положення про особливості становлення Я-концепції у період ранньої юності. Через художні образи показано, як поєднання педагогічної підтримки, групової взаємодії та внутрішнього пошуку сприяє формуванню цілісного уявлення про себе, а також те, які ризики виникають у разі невідповідності між реальним та бажаним образом Я.

У наступному розділі ми розглядаємо різні підходи до розуміння цього психологічного феномена і розкриваємо психологічний сенс цього поняття стосовно раннього юнацького віку і взаємозв'язок понять «Я-концепція» і «особистісне самовизначення».

РОЗДІЛ 2
ОСОБИСТІСНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНЕ НОВОУТВОРЕННЯ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

2.1. Особистісне самовизначення як психологічна проблема

Психологи, що вивчають питання формування особистості на даному етапі онтогенезу зв'язують перехід від підліткового до юнацького віку з різкою зміною внутрішньої позиції, що полягає в тому, що спрямованість в майбутнє стає основною спрямованістю особистості і проблема вибору професії, подальшого життєвого шляху знаходиться в центрі уваги інтересів, планів старшокласників.

Хлопець (дівчина) прагне зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити себе як члена суспільства, визначити себе в світі, тобто зрозуміти себе і свої можливості разом з розумінням свого місця і призначення в житті.

Практично стало загальноприйнятим розглядати особистісне самовизначення як основне психологічне новоутворення раннього юнацького віку, оскільки саме в самовизначенні полягає те саме істотне, що з'являється в обставинах життя старшокласників, у вимогах до кожного з них. Це багато в чому характеризує соціальну ситуацію розвитку, в якій відбувається формування особистості в цей період.

Посилення особистісного підходу в психології привело до збагачення її мови поняттями, що відображають ті аспекти сфери розвитку особистості, які раніше залишалися за рамками психологічного аналізу. До таких понять, крім вже розглянутого поняття «Я-концепція», слід віднести поняття «Самовизначення особистості» або «особистісне самовизначення», поширене сьогодні в психологічній і педагогічній літературі.

Термін «самовизначення» вживається в літературі в самих різних значеннях. Так говорять про самовизначення особистості, соціальне, життєве, професійне, етичне, сімейне, релігійне. При тому навіть під ідентичними термінами часто мається на увазі різний зміст. Для того, щоб прийти до достатньо чіткого визначення поняття необхідно із самого початку розмежувати два підходи до самовизначення: соціологічний і психологічний. Це тим більше важливо, що достатньо часто відбувається змішення цих підходів і привнесло специфічно соціологічного підходу в психологічне дослідження (і психологічне теоретизування), що приводить до втрати власне психологічного змісту.

З погляду соціологічного підходу до самовизначення воно відноситься до покоління в цілому; характеризує його входження в соціальні структури і сфери життя. Не розглядаючи тут взаємозв'язків і взаємин соціології і психології, методів дослідження, вкажемо лише, що по відношенню до самовизначення, яке в соціології розуміється як результат входження в деяку соціальну структуру і фіксація цього результату, психолога цікавить в першу чергу процес, тобто психологічні механізми, які обумовлюють взагалі яке б то не було входження індивіда в соціальні структури. На основі цього критерію більшість наявної літератури за самовизначенням відносяться до соціологічного підходу; кількість робіт, в яких розглядаються власне психологічні механізми самовизначення, надзвичайно обмежена.

Методологічні засади сучасного психологічного розуміння самовизначення ґрунтуються на працях українських та зарубіжних дослідників, які розглядали проблему активності суб’єкта та співвідношення внутрішніх і зовнішніх чинників розвитку особистості. Значний внесок у формування цих підходів зроблено вітчизняною науковою школою, зокрема А. В. Фурманом, який підкреслює, що особистісний розвиток є результатом постійної взаємодії «внутрішнього світу людини» та соціокультурного середовища, причому саме внутрішні смислові структури визначають спосіб інтеграції зовнішніх впливів [21].

У європейській психологічній традиції близькою до цього є концепція само-детермінації (Self-Determination Theory) Е. Десі та Р. Раяна, згідно з якою будь-які зовнішні впливи набувають психологічного значення лише через призму внутрішніх потреб та установок особистості [28]. Зовнішні умови виступають чинниками розвитку лише остільки, оскільки особистість інтеріоризує їх, перетворюючи на внутрішні регулятори поведінки. У цьому ж ключі українська дослідниця Л. Сохань розглядає самовизначення як процес активного вибудовування особистістю власної системи життєвих смислів, що визначає її здатність до саморегуляції та автономного життєвого вибору [17]. Таким чином, у психологічному вимірі самовизначення постає як механізм самодетермінації – активного внутрішнього опосередкування соціальних впливів та умов. Воно є ключовою ланкою взаємодії індивіда й суспільства, у якій поєднуються два принципові моменти:

1. соціальна зумовленість розвитку індивідуальної свідомості,
2. визначальна роль власної активності суб’єкта у перетворенні зовнішніх впливів на внутрішні регулятори.

Різні психологічні теорії, що досліджують самовизначення, по-своєму висвітлюють цю взаємодію, описуючи її специфіку на різних рівнях – від когнітивно-смислового до діяльнісного й соціокультурного [21].

У сучасній українській психології проблема самовизначення особистості активно досліджується представниками різних наукових шкіл. Зокрема, у концептуальних підходах, окреслених В. О. Татенком, наголошується на особистісній активності як ключовому чиннику розвитку суб’єктності. Цю лінію розвиває Т. М. Титаренко, яка розглядає самовизначення як процес формування людиною власної життєвої позиції в системі соціальних відносин. На думку дослідниці, характер цих відносин – зокрема ставлення до соціальних спільнот та власного місця в них – визначає рівень активності та зрілості особистості [19].

Спробу побудови загального теоретичного підходу до розуміння самовизначення здійснили С. Д. Максименко та О. В. Кириченко. Дослідники

підкреслюють, що самовизначення неможливо аналізувати поза контекстом розвитку самосвідомості. На їхню думку, людина, що самовизначилася, має сформоване уявлення про власні цілі, можливості, індивідуальні властивості та соціальні очікування. Автори вважають самовизначення особливим етапом соціалізації, який ґрунтується на узгодженні особистісних прагнень та ресурсів із суспільними вимогами [12].

Серед критеріїв самовизначення вони виокремлюють рівень осмислення сенсу життя, перехід до самостійної та творчої діяльності, а також гармонізацію особистих бажань із тим, що людина реально може та має здійснити. Водночас частина факторів, які автори розглядають як умови самовизначення, має переважно соціологічний характер – наприклад, завершення певних освітніх етапів чи здобуття соціального статусу.

Різні аспекти механізмів самовизначення представлено у працях І. Д. Беха, який аналізує розвиток особистості через взаємодію процесів ідентифікації та відособлення. На думку дослідника, самовизначення неможливе без одночасного засвоєння соціальних норм і формування власної індивідуальності. Ці процеси він розглядає як двоєдиний механізм особистісного становлення [1]. Психологічні передумови готовності до самовизначення висвітлено у працях О. П. Єрмоленко та Л. В. Сохань. Їхні дослідження показують, що для юнацького віку характерне не лише прагнення до життєвого вибору, а й формування психологічної готовності до цього. Така готовність включає розвиток самосвідомості, становлення ціннісних орієнтацій, усвідомлення власних можливостей і наявність мотивації до особистісного зростання [17].

У наукових працях сучасних українських психологів (Л. А. Найдьонової, О. М. Лободи) наголошується на тому, що потреба в самовизначенні виникає у старшому підлітковому та ранньому юнацькому віці як результат розвитку мислення, зростання значущості майбутнього й прагнення молодої людини знайти своє місце у суспільстві. Ідеться не лише

про професійний вибір, а й про формування цілісної смислової системи, яка поєднує уявлення про світ із уявленнями про себе.

Загалом у сучасних українських дослідженнях самовизначення розглядається як складний і тривалий процес, що ґрунтується на особистісній активності, рефлексії, розвитку самосвідомості та здатності інтегрувати власні прагнення, здібності й соціальні вимоги.

У зарубіжній психології як аналог поняття «Особистісне самовизначення» виступає категорія «психосоціальна ідентичність», розроблена і введена в науковий обіг американським вченим Е. Еріксоном [29]. Центральним моментом, крізь призму якого розглядається все становлення особистості в перехідному віці, включаючи і його юнацький етап, є «нормативна криза ідентичності». Термін «криза» уживається тут в значенні поворотної, критичної точки розвитку, коли в рівній мірі загострюються як уразливість, так і зростаючий потенціал особистості, і вона постає перед вибором між двома альтернативними можливостями, одна з яких веде до позитивного, а інша до негативного його напрямам. Слово «нормативний» має той відтінок, що життєвий цикл людини розглядається як ряд послідовних стадій, кожна з яких характеризується специфічною кризою у відносинах особистості з навколишнім світом, а всі разом визначають розвиток відчуття ідентичності.

Головним завданням, яке встає перед індивідом в ранній юності, по Еріксону, є формування відчуття ідентичності на противагу рольової невизначеності особистісного «Я». Юнак повинен відповісти на питання: «Хто я ?» і «Який мій подальший шлях ?» У пошуках особистісної ідентичності людина вирішує, які дії є для нього важливими, і виробляє певні норми для оцінки своєї поведінки і поведінки інших людей. Цей процес пов'язаний також з усвідомленням власної цінності і компетентності.

Найважливішим механізмом формування ідентичності є, по Еріксону, послідовні ідентифікації дитини з дорослим, які складають необхідну передумову розвитку психосоціальної ідентичності в підлітковому віці.

Відчуття ідентичності формується у підлітка поступово; його джерелом служать різні ідентифікації, що йдуть корінням в дитинство. Підліток вже намагається виробити єдину картину світосприймання, в якій всі ці цінності, оцінки повинні бути синтезовані. У ранній юності індивід прагне до переоцінки самого себе у відносинах з близькими людьми, з суспільством в цілому – у фізичному, соціальному і емоційному планах. Він трудиться у поті чола, щоб виявити різні грані своєї Я-концепції і стати, нарешті, самим собою, бо всі колишні засоби самовизначення здаються йому непридатними.

Пошук ідентичності може вирішуватися по-різному. Один із способів вирішення проблеми ідентичності полягає у випробуванні різних ролей. Деякі молоді люди після ролевого експериментування і моральних шукань починають просуватися у напрямі тієї або іншої мети. Інші можуть і зовсім минути кризу ідентичності. До них відносяться ті, хто беззастережно приймає цінності своєї сім'ї і обирає терен, зумовлений батьками. Деякі молоді люди на шляху тривалих пошуків ідентичності стикаються із значними труднощами. Нерідко ідентичність знаходиться лише після болісного періоду проб і помилок. У ряді випадків людині так і не вдається досягти міцного відчуття власної ідентичності.

Головною небезпекою, якої, на думку Еріксона, повинна уникнути молода людина в цей період, є розмивання відчуття свого «я», унаслідок розгубленості, сумнівів в можливості направити своє життя в певне русло.

Канадський психолог Марші виділив чотири стадії розвитку ідентичності:

1. Невизначеність ідентичності. Індивід ще не вибрав для себе ніяких певних переконань і ніякого певного професійного напряму. Він ще не зіткнувся з кризою ідентичності.

2. Попередня ідентифікація. Криза ще не наступила, але індивід вже поставив для себе якісь цілі і висунув переконання, які в основному є віддзеркаленням вибору, зробленого іншими.

3. Мораторій. Стадія кризи. Індивід активно досліджує можливі варіанти ідентичності в надії відшукати той єдиний, який він може рахувати своїм.

4. Досягнення ідентичності. Індивід виходить з кризи, знаходить свою цілком певну ідентичність, вибираючи на цій основі для себе рід занять і світоглядну орієнтацію.

Ці стадії відображають загальну логічну послідовність формування ідентичності, проте це не означає, що кожна з них є необхідною умовою для подальшої. Лише стадія мораторію, по суті, неминуче передує стадії досягнення ідентичності, оскільки пошук, що відбувається в цей період, служить передумовою для вирішення проблеми самовизначення.

Ідея типології розвитку ідентичності, варіантів дорослішання в ранньому юнацькому віці завойовує все велику популярність у вітчизняній психології. Показано, що етапи самовизначення (вони ж і рівні і типи розвитку особистості) є цілісним утворенням, де різні особові змінні системно зв'язані друг з іншим. Кожен з них характеризується властивими саме йому психологічними труднощами.

Уявлення про сучасний стан проблеми самовизначення було б неповним без розгляду професійного самовизначення. Зі всього кола питань, що відносяться до самовизначення, питання професійного самовизначення розроблені в психології найдетальніше. У наші наміри не входить аналіз всієї літератури по професійному самовизначенню, проте ми зупинимося лише на декількох характеристиках цього виду самовизначення, пов'язаних з наший проблематикою, зокрема, на питанні про зв'язок соціального (соціального вибору) і професійного самовизначення. Так, С. П. Крягжде відзначає, що на початковому етапі професійного самовизначення воно носить подвійний характер: здійснюється або вибір конкретної професії, або вибір тільки її рангу, професійної школи – соціальний вибір. Посилаючись на ряд авторів, що відзначають цей феномен, С. П. Крягжде указує, що якщо конкретне професійне самовизначення ще не сформувалося, то хлопець (дівчина)

користується узагальненим варіантом, відкладаючи на майбутнє його конкретизацію. таким чином, на думку автора, соціальним самовизначенням є обмеження себе визначеним довкола професій; це як би якісно нижчий рівень професійного самовизначення. Таке розуміння проте не є загальноприйнятим. Мабуть, тут слід говорити не тільки про орієнтацію на характер праці, але про ширшу і особистісну значущу орієнтацію на певне місце або, точніше, рівень в системі соціальних відносин, на певний соціальний статус.

Таким чином, не дивлячись на детальну, здавалося б опрацьовування проблеми професійного самовизначення, залишаються недозволеними найважливіші питання: який зв'язок між соціальним і професійним самовизначенням, і головне – що лежить за тим і за іншим. Невирішеність цих проблем пояснюється відсутністю єдиної теорії самовизначення в підлітковому віці.

2.2. Психологічна сутність особистісного самовизначення у підлітковому віці

Основою до вирішення проблеми самовизначення є уявлення про ціннісно-смислову природу особистісного самовизначення. Ціннісні орієнтації – це елементи структури особистості, які характеризують змістовну сторону її спрямованості. У формі ціннісних орієнтацій в результаті отримання цінностей фіксується істотне, найбільш важливе для людини. Ціннісні орієнтації – це стійкі, інваріантні утворення («одиниці») моральної свідомості – основні його ідеї, поняття, «ціннісні блоки», смислові компоненти світогляди, що виражають суть моральності людини, а значить, і загальні культурно-історичні умови і перспективи. Зміст їх мінливий і рухомий. Система ціннісних орієнтацій виступає «згорнутою» програмою життєдіяльності і служить підставою для реалізації певної моделі особистості. Тією сферою, де соціальне переходить в особистісне і

особистісне стає соціальним, де відбувається обмін індивідуальними ціннісно-світоглядними відмінностями є спілкування.

Отже, ми вже відзначили, що самовизначення пов'язане з цінностями, потребою формування власної смислової системи, у центрі якої перебуває проблема сенсу життя, а також із орієнтацією на майбутнє. Тепер це можна конкретизувати.

Визначення людиною себе в суспільстві як особистості є водночас визначенням себе щодо ключових соціокультурних цінностей, виробленням особистої активної позиції та, відповідно, – визначенням сенсу власного існування.

Уявлення про ціннісно-смислову природу самовизначення покладене й в основу сучасних психологічних моделей розвитку особистості. Так, українські дослідники наголошують, що становлення особистісного сенсу й життєвої позиції є провідним утворенням підліткового та юнацького віку [2; 19]. Подібні положення підтверджуються й міжнародними дослідженнями підліткового розвитку, що розглядають цей період як критичний для формування ідентичності, моральних орієнтацій і здатності здійснювати життєві вибори [29; 36].

У науковій літературі підкреслюється, що у старшому підлітковому віці ключовою потребою є прагнення зайняти певне місце в суспільстві, знайти соціально визнану роль та визначити власний внесок. Однак саме по собі таке прагнення не є специфічним для підліткового віку. У всіх міжвікових переходах дитина прагне до нової соціальної позиції, проте зміст та структура цієї позиції змінюються якісно.

Специфіка підліткового віку полягає в розширенні кола соціальної взаємодії – підліток виходить за межі родинного та шкільного середовища, а адресатом його активності дедалі більше стає суспільство в цілому. Це відповідає сучасним уявленням про підлітковий розвиток: дослідження підтверджують, що у цей період молодь починає сприймати себе не лише як членів окремої мікрогрупи, але як суб'єктів ширшої спільноти – культури,

нації, людства [36]. Таким чином, вихід підлітка «у простір культури» відбувається безпосередньо: він починає вибудовувати свої стосунки із соціумом, публічністю та світом людських смислів. Це створює підґрунтя для формування власного ціннісно-смислового поля, у якому відбувається становлення особистісного самовизначення. У працях сучасних українських та зарубіжних дослідників наголошується, що підлітковий вік є сензитивним періодом для формування мотивації соціально значущої діяльності, тобто активності, спрямованої на благо спільноти, громади чи суспільства загалом. Зокрема, М. Й. Боришевський підкреслює, що саме у цьому віці зростає прагнення підлітка до ціннісно орієнтованої взаємодії з іншими, виникає відчуття відповідальності та приналежності до соціуму [3]. Ключовим моментом соціального розвитку є етап, коли підліток займає позицію «Я і суспільство», тобто усвідомлює себе як учасника соціальних взаємин та члена спільноти. У цей період, за Т. М. Титаренко, відбувається пошук відповідей на питання: *«Яке моє місце серед інших?», «Чим я можу бути корисним?»* [20]. Змістовно це означає, що підліток розв’язує проблему взаємозв’язку «Я» та соціуму, формує уявлення про власний внесок, значущість і відповідальність. Подібні процеси, як підкреслюють Д. Краут та Р. Лернер, можливі лише за умови формування ціннісних орієнтацій, розвитку морального судження, здатності бачити себе у ширшому соціальному контексті [34; 36]. Отже, розв’язання цього завдання відбувається передусім у площині особистісного самовизначення, адже саме цінності та життєві смисли стають внутрішньою основою, яка дозволяє визначити своє ставлення до суспільства, власну роль у ньому та мотиви соціально корисної діяльності.

Відкриття внутрішнього світу, що здійснюється у підлітковому віці, зв'язане з переживанням його як цінності. Відкриття себе як неповторно унікальній особистості нерозривно пов'язано з відкриттям соціального світу, в якому цій особистості належить жити. Юнацька рефлексія є, з одного боку, усвідомлення власного «Я» («Хто я?», «Який я?» «Які мої здібності?», «За

що я можу себе поважати?»), а з іншої – усвідомлення свого положення в світі («Який мій життєвий ідеал?»,»Хто мої друзі і вороги?», «Ким я хочу стати?», «Що я повинен зробити, щоб і я сам, і навколишній світ стали кращими?»). Перші, обернені до себе питання ставить, не завжди усвідомлюючи це, вже підліток. Другі, більш загальні, світоглядні питання ставить хлопець, у якого самоаналіз стає елементом соціально-етичного самовизначення

Трудність полягає в тому, що рання юність, створюючи внутрішні умови, сприятливі для того, щоб людина почала замислюватися для чого вона живе, не дає засобів, достатніх для її вирішення. Добре відомо, що проблема сенсу життя не тільки світоглядна, але і цілком практична. Відповідь на неї міститься як усередині людини, так і поза нею – в світі, де розкриваються її здібності, в його діяльності, у відчутті соціальної відповідальності. Адже це якраз і утворює той дефіцит, який часом вельми хворобливо відчувається в юності. Таким чином, замикаючись на самому собі, пошук сенсу життя як би приречений на те, щоб залишитися лише вправою юнацького мислення, що створює реальну небезпеку стійкого егоцентризму і відходу в себе, особливо у хлопців з рисами невротизма або схильного до нього у зв'язку з особливостями попереднього розвитку (низька самоповага, погані людські контакти).

Проте, не дивлячись на всі суб'єктивні труднощі, ці пошуки містять в собі високий позитивний потенціал: у пошуку сенсу життя виробляється світогляд, розширюється система цінностей, формується той етичний стрижень, який допомагає справитися з першими життєвими неладами, хлопець починає краще розуміти навколишній світ і самого себе, стає насправді самим собою.

Отже, в основі самовизначення в старшому підлітковому віці лежить особистісне самовизначення, що має ціннісно-смислову природу, активне визначення своєї позиції відносне суспільно виробленої системи цінностей, визначення на тій основі сенсу свого власного існування. Звичайно, ціннісно-

смислова орієнтація підлітка дуже сильно відрізняється від ціннісно-смислової орієнтації дорослого.

Особистісне самовизначення зовсім не завершується в підлітковому віці, і в ході подальшого розвитку підліток приходить до нового особистісного самовизначення (перевизначенню). Але діалектика тут така, що особистісне самовизначення виступає підстава власного розвитку.

Таке розуміння дозволяє нам збудувати цілісну картину самовизначення в підлітковому і юнацькому віках, в рамках якої знаходить сенс строката мозаїка різних «самовизначень», що зустрічаються в літературі. Особистісне самовизначення задає особистісно значущу орієнтацію на досягнення певного рівня в системі соціальних відносин, вимоги, що пред'являються до нього, тобто задає соціальне самовизначення. На основі соціального самовизначення виробляються вимоги до певної професійної області, здійснюється (природно, не без впливу багатьох інших чинників) професійне самовизначення.

На основі проаналізованих наукових підходів можна пояснити подвійний характер особистісного самовизначення, який підкреслює ряд сучасних українських дослідників [2; 16; 19]. Так, Т. М. Титаренко зазначає, що у підлітковому віці вибір життєвого шляху існує одразу у двох площинах: ціннісно-смисловій та соціально-практичній [19].

Перший рівень – це особистісне (ціннісне) самовизначення, яке виникає на базі формування смислових орієнтацій, життєвої перспективи та уявлення про бажане майбутнє. Цей рівень часто має узагальнений, «романтичний» характер, що проявляється у розмитості, неконкретності, відсутності часової визначеності. М. Й. Боришевський наголошує, що цінності є надчасовими утвореннями, а тому не прив’язані до конкретної хронології життя [2]. Саме тому у підлітків часто спостерігається ідеалізована перспектива самореалізації, що не включає чітких строків, професійної конкретики чи структурованого планування.

Другий рівень – соціальне самовизначення, яке формується пізніше та передбачає більш конкретний вибір: професійні наміри, життєві цілі, планування майбутніх кроків, визначення часових меж, оцінку можливостей і ресурсів. Як підкреслює О. О. Столярчук, саме в цей період з'являється життєвий план, що має регулятивну функцію та спрямовує активність особистості у реальних соціальних умовах [18]. Таким чином, ціннісне та соціальне самовизначення співіснують, виконуючи різні функції:

- смислове майбутнє забезпечує смислотворення та визначає загальний напрям життєвого руху;
- часове (соціальне) майбутнє забезпечує регуляцію поведінки, структурує життєві наміри та конкретизує вибір.

Така подвійність життєвих перспектив є типовою для підлітків і відзначається багатьма сучасними дослідниками розвитку особистості Вона відображає природний поступовий перехід від ціннісної орієнтації до реалістичного життєвого вибору, що становить ядро особистісного самовизначення у юнацькому віці [14; 16; 18].

Отже, резюмуємо основні положення з проблеми особистісного самовизначення, які знайшли віддзеркалення в наший роботі:

1) особистісне самовизначення як психологічне явище виникає на межі старшого підліткового і раннього юнацького віку;

2) потреба в особистісному самовизначенні є потребою у формуванні смислової системи, в якій поєднуються уявлення про себе і про світ;

3) особистісне самовизначення має ціннісно-смислову природу. активне визначення своєї позиції відносне суспільно виробленої системи цінностей, визначення на цій основі сенсу свого власного існування; отримання людиною своєї ціннісно-смислової єдності і його реалізація є визначення себе в світі – самовизначення;

4) істотною особливістю особистісного самовизначення є його орієнтованість в майбутнє, причому розрізняються два види майбутнього:

смислове і тимчасове майбутнє: смислове майбутнє – функцію смислоутворення, тимчасове, – регулятивну функцію.;

5) особистісне самовизначення лежить в основі процесу самовизначення в старшому підлітковому віці, воно визначає розвиток всіх інших видів самовизначення (соціального і професійного).

На основі всього вищевикладеного ми можемо визначити співвідношення понять «Я-концепція» і «особистісне самовизначення». Оскільки найбільш ємким визначенням особистісного самовизначення буде процес формування єдиної смислової системи, в якій поєднаються узагальнені уявлення про себе і узагальнені уявлення про світ, то ми можемо говорити про те, що Я-концепція (як динамічна система уявлень про себе, зв'язана з їх оцінкою) є чинником процесу особистісного самовизначення. Саме у цій якості ми і розглядаємо Я-концепцію в практичній частині нашого дослідження.

РОЗДІЛ 3
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ ЯК ЧИННИКА ОСОБИСТІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ У ПІДЛІТКІВ

3.1 Методи, методика і процедура дослідження

Для верифікації отриманих теоретичних результатів нами було впроваджено експериментальне дослідження. Експериментальне вивчення виступило продовженням попереднього науково – теоретичного аналізу.

З метою емпіричного вивчення змістовних особливостей я-концепції та особистісного самовизначення у юнаків було проведено констатуюче дослідження, яке відбувалося впродовж першої половини 2025 року. Дослідження проводилося серед 10-х класів середніх шкіл, що вчаться у м. Кам'янському. Вибірка склала: хлопців (44 особи) і дівчат (62 особи) у віці 15-16 років.

Враховуючи важливе значення мотивації до участі в дослідженні для отримання достовірних результатів, ми зацікавили досліджуваних тим, що :

а) участь в дослідженні могла бути анонімною (в цьому випадку указувалися тільки ініціали випробовуваного);

б) після обробки даних результати були доведені до зведення кожного учасника дослідження (кожному ми роздавали листочки з його результатами і проводили групову консультацію по їх інтерпретації).

Всі методики проводилися в один день, що дозволяло виключити вплив тимчасових ситуаційних чинників.

Ці організаційні заходи, на наш погляд, дозволили підвищити достовірність отриманих результатів.

У нашому дослідженні ми застосовували наступні методики :

1. Методика «Особистісний диференціал» (ОД);
2. Методика «Полярні профілі» (ПП);

3. Методика Т. Лірі;

4. Опитувальник соціально-психологічної адаптованості (СПА);

5. Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО);

6. Методика ціннісних орієнтацій М. Рокіча;

7. Методика «Тип психологічного вдосконалення» (ТПС).

Емпіричне дослідження умовно розподіляється на три етапи: 1. дослідження особистісного самовизначення, 2. дослідження Я-концепції. 3. аналіз та інтерпретація результатів за обраними методиками. Тепер визначимо ті показники, по яких ми оцінювали зміст Я-концепції і особистісного самовизначення і обґрунтуємо вибір методик нашого дослідження.

Етап 1. Визначення показників особистісного самовизначення в ранній юності

На самому початку нашого дослідження ми стикаємося з тим, що неопрацьованість єдиної теорії самовизначення в підлітковому і юнацькому віці позначається і на практичних розробках для досліджень в цій області. Вивчення особистісного самовизначення як психологічного явища припускає наявність певних критеріїв для оцінки його змісту, тих показників, по яких ми можемо судити про успішність-неуспішність його протікання. Тому перше завдання, з яким ми стикаємося в нашому дослідженні, – це визначити показники процесу особистісного самовизначення, по яких можна говорити про характер його протікання.

Враховуючи, що найбільш ємким визначенням особистісного самовизначення є процес формування єдиної смислової системи, в якій поєднуються уявлення про себе і про світ, ми пов'язуємо успішність особистісного самовизначення з показниками *свідомості життя особистості.*

Основа сучасних теоретичних і емпіричних підходів до вивчення смислу життя була закладена у працях Віктора Франкла, який розглядав прагнення людини до знаходження та реалізації сенсу власного існування як

базову мотиваційну тенденцію, що визначає розвиток і поведінку особистості. Він наголошував, що незадоволення цієї потреби призводить до переживання «екзистенційного вакууму», а ранній юнацький вік є особливо чутливим до формування смислу життя [30]. У сучасній українській психології розвиток ідей екзистенційної традиції представлений у працях Т. М. Титаренко, яка підкреслює зв'язок смислотворення з життєвими кризами та становленням життєвої перспективи підлітка [19; 20]. Значення смислової сфери для особистісного розвитку також відзначає М. Й. Боришевський, який розглядає сенс життя як компонент самосвідомості та внутрішнього світу підлітка [2]. На основі аналізу міжнародних методик, зокрема Purpose in Life Test (Crumbaugh & Maholick) та Meaning in Life Questionnaire (Steger), створено адаптовані в Україні інструменти для оцінювання смисложиттєвих орієнтацій, які дозволяють визначити структурні компоненти осмисленості життя [27].

Структура сучасних опитувальників смисложиттєвих орієнтацій умовно охоплює такі складові:

1. Цілі в житті.

Характеризують наявність життєвих перспектив, здатність до планування майбутнього та рівень цілепокладання [20].

2. Насиченість життя (процес життя).

Відображає емоційне ставлення до теперішнього, ступінь задоволеності життям як процесом [19].

3. Задоволеність самореалізацією (результативність життя).

Показує, як особа оцінює власне минуле й досягнення. У підлітків цей показник має враховувати вікову специфіку, оскільки досвід самореалізації ще формується [18].

3. Локус контролю «Життя».

Відображає переконання у керованості життя загалом, можливість впливу на події та прийняття рішень [41].

4. Локус контролю «Я».

Показує ступінь упевненості особи у власній здатності впливати на життєві ситуації й будувати власний шлях [19]. Ці складові відображають три часові виміри (минуле, теперішнє, майбутнє) та два аспекти суб'єктивного контролю, формуючи цілісну систему смисложиттєвих орієнтацій, важливих для особистісного самовизначення підлітків.

Застосовуючи тест СЖО до підліткового віку слід зупиниться на декількох важливих моментах.

Перше. При аналізі змісту тестових тверджень, проведеного в процесі підбору методик дослідження, нами була відмічена неадекватність для раннього юнацького віку тверджень за шкалою «Задоволеність самореалізацією (результативність життя)», які відображають оцінку пройденого відрізку життєвого шляху, відчуття того, наскільки продуктивно і осмисленою була прожита його частина. В процесі проведення методики СЖО у багатьох досліджуваних виникали утруднення при відповідях на ствердження цієї шкали, наприклад: «Як я можу оцінити чи склалося моє життя саме так як я мріяв, якщо я ще і не встиг її скласти?» або «Як я можу відповісти чи добився я успіхів в здійсненні своїх життєвих планів, якщо у мене не було ще можливостей для їх здійснення?».

Подібні утруднення можуть бути пояснені тим, що ранній юнацький вік – це період виникнення свідомого «я» і лише перший етап його розвитку, активного існування. Тому цілком природно, що ще не існує минулого досвіду активності свого «я», по якому можна було б судити про успішність самореалізації. Інше пояснення ми знаходимо у М. Р. Гінзбурга, який в життєвому полі особистості виділяє психологічне минуле, сьогодення і майбутнє, з психологічної точки зору що існують як досвід (у віковому аспекті як підсумок реалізації вікових завдань), як дієвість (саморозвиток, самопізнання) і як проект (забезпечення смислової і тимчасової перспективи). Формування особистісної ідентичності (найбільш близьке в англомовній літературі поняття до поняття самовизначення) є психологічним завданням підліткового і раннього юнацького віку; ідентичність, що

формується, інтегрує всі попередні дитячі ідентифікації [23]. Стосовно раннього юнацького віку послідовністю попередніх дитячих ідентифікацій є психологічне минуле. Ідентичність, що власне формується, охоплює психологічне сьогодення (психологічне минуле, що включає, в знятому вигляді) і психологічне майбутнє. Тому при розгляді особистісного самовизначення в ранній юності М. Р. Гінзбург вважає обґрунтованим розглядати психологічне сьогодення і психологічне майбутнє, виключивши з розгляду психологічне минуле, оскільки для цього віку минуле (дитина) зняте в сьогоденні, тобто фактично в сьогоденні присутній і сьогодення минуле [21].

Враховуючи вище перелічені факти, ми вважаємо обґрунтованими виключити затвердження шкали «Задоволеність самореалізацією» (Додаток) з характеристик особистісного самовизначення в ранній юності.

Друге. Встає питання про застосовність стверджень тесту СЖО, що залишилися, до досліджуваних у віці 15-16 років, адже на перший погляд, цей тест розрахований на пізніший вік. Автори тесту СЖО спеціально не обумовлюють нижню межу його застосованості. Проаналізувавши зміст стверджень тесту, ми прийшли до висновку про адекватність їх застосовності у варіанті, що залишився, до ранньої юності. Побічно, допустимість проведення тесту СЖО на вибірці досліджуваних у віці 15-16 років підтверджується наступними фактами: а) В.Франкл стверджував, що сенс життя в принципі доступний будь-якій людині, «незалежно від статі, віку, інтелекту, освіти, характеру і релігійних переконань; б) самоактуаліазаційний тест (САТ) (Гозман, Кроз,1987) можна застосовувати до досліджуваних з 14 років; г) юність – це час заклопотаності «останніми питаннями»; д) при виконанні тестових завдань питань і труднощів, що залишилися, у хлопців і дівчат не виникало.

Таким чином, тест СЖО дозволяє нам оцінити наступні характеристики особистісного самовизначення в ранньому юнацькому віці:

1) Цілі в житті.

2) Процес життя або інтерес і емоційна насиченість життя.

3) Локус Контроля-я (Я-хозяїн життя).

4) Локус контроля-життя або керованість життя.

На наш погляд саме ці показники характеризують успішність процесу особистісного самовизначення в ранній юності, роблять найважливіший вплив на особистісний розвиток молодої людини.

Пропонований нами підхід до вивчення рушійних сил самовизначення і розвитку особистості в ранньому юнацькому віці немає на сьогоднішній день розповсюдження в психологічній літературі. Тест смисложиттєвих орієнтацій і теорія про прагнення до сенсу життя В. Франкла застосовується в більшості випадків починаючи із старшого юнацького віку (студентство) [30]. Мабуть, застосування показників свідомості життя в нашому дослідженні до раннього юнацького віку є один з перших апробацій тесту СЖО на більш ранньому віці.

Тому, природно, що встає питання про співвідношення виділених нами показників успішності особистісного розвитку і тих показників, які на сьогоднішній день найбільш розповсюджені і є предметом дослідження в психологічній літературі по підлітковому і ранньому юнацькому віку.

Багато дослідників відзначають, що найбільшим досягненням цього періоду є бурхливий розвиток рефлексії – усвідомлення себе і можливих перетворень в оточенні і самому собі. Завдяки рефлексії, що розвивається, закріплюються і удосконалюються усвідомлювані установки особистості, що знаходять мотивуючу силу в організації і самоорганізації поведінки підлітка і юнака [31]. У міру все більшої представленості установок особистості і сповіданих нею цінностей в досвіді рефлексії, росте значення впливу власне особистісних сил розвитку таких як: самооцінювання, самоприйняття, прийняття інших, соціальна спрямованість особистості, прагнення до домінування, вираженість інтернальності в рішеннях і діях і ін.

Перераховані чинники особистісного розвитку знайшли своє віддзеркалення в понятті соціально-психологічної адаптації, яке все більш

розповсюджується в сучасній психологічній і педагогічній літературі. Для виявлення характеристик соціально-психологічної адаптації найчастіше застосовують опитувальник соціально-психологічної адаптованості (шкала СПА), розроблений в 1954 році К. Роджерсом і Р. Даймондом.

Опитувальник виявляє ступінь адаптованості-дезадаптованості в системі міжособистісних відносин і як підстави для дезадаптації припускає ряд різноманітних обставин: низький рівень самоприйняття, низький рівень прийняття інших, тобто конфронтація з ними, емоційний дискомфорт, який може бути вельми різним за природою, сильну залежність від інших, тобто екстернальність, прагнення до домінування.

Як показує практика, причини труднощів підлітка і юнака, які, на думку авторів можна пов'язати з труднощами освоєння нових відносин, нового періоду в житті людини, множини і можуть бути представлені комплексами в самих різних поєднаннях. Багато дослідників, в першу чергу, виділяють відносини, що важко складаються, з батьками і однолітками, важко освоюваний процес учення в школі, який важко віддиференціювати від міжособистісних відносин з однолітками, батьками і вчителями, труднощі, обумовлені розвитком самосвідомості. Труднощі, що переживаються, і проблеми підлітка пов'язані з найбільш важливими змінами і психологічними новоутворенням цього віку. Труднощі, що в той же час виявляються у підлітка, не відображають цілком і повністю позицій і вчинків хлопця, до них не можуть бути зведені всі устремління і прояви його активності. Психологічне новоутворення ранньої юності – особистісне самовизначення – пов'язано в першу чергу з труднощами формування життєвих планів і особистісних позицій.

Щоб визначити провідні показники особистісного самовизначення в ранній юності ми виявляли значущість показників свідомості життя (тест СЖО) і показників адаптованості-дезадаптованості в міжособистісних відносинах (опитувальник СПА) як рушійних сил розвитку особистості в цей період.

Перейдемо до опису цих методик і інтерпретації їх показників.

Тест смисложиттєвих орієнтацій. Тест (СЖО) є адаптованою версією тесту «Мета в житті» (Purpose-in-Life Test, PIL) Джеймса Крамбо і Леонарда Махоліка. Методика була розроблена на основі теорії прагнення до сенсу і логотерапії Віктора Франкла [30] і переслідувала мету емпіричної валідизації ряду уявлень з цієї теорії.

У сучасній українській психології для оцінювання рівня осмисленості життя та суб'єктивної життєвої перспективи широко застосовуються методики, що базуються на концепціях екзистенціальної психології (В. Франкл), а також адаптовані у вітчизняних дослідженнях інструменти, спрямовані на вимірювання смисложиттєвих орієнтацій та локусу контролю.

Адаптована вітчизняними дослідниками версія методики «Смисложиттєві орієнтації» (СЖО), створена на основі міжнародних підходів до вимірювання життєстійкості, усвідомленості життя та особистісного контролю, включає загальний показник осмисленості життя, а також п'ять субшкал, що відображають:

Три компоненти смисложиттєвих орієнтацій:

1. цілі в житті;
2. насиченість життя;
3. задоволеність життєвою самореалізацією;

Два аспекти локусу контролю:

1. локус контролю «Я»;
2. локус контролю «Життя».

Тест СЖО містить 20 пар протилежних тверджень, що відображають уявлення людини про чинники, пов'язані з осмисленістю її життя.

У нашому дослідженні попередній аналіз змісту тверджень показав неповну відповідність субшкали «Задоволеність самореалізацією» особливостям раннього юнацького віку, оскільки її твердження передбачають наявність сталого професійного досвіду та реалізованих життєвих планів. Тому

твердження цієї шкали були виключені з подальшої обробки та інтерпретації даних.

Інструкція

«Вам запропоновано пари протилежних тверджень. Оберіть те твердження, яке, на вашу думку, більше відповідає вашому життєвому досвіду.

У бланку для відповідей зазначте одну з цифр:

- 1, 2 або 3 – якщо одне з тверджень явно ближче вам (чим більша цифра, тим більша впевненість);
- 0 – якщо обидва твердження здаються вам однаково близькими».

Обробка результатів здійснювалась за 7-бальною шкалою відповідно до бланка-ключа методики. Мінімальні та максимальні значення для кожної субшкали подано у таблиці.

Інтерпретація субшкал

1. Цілі в житті.

Показує наявність у досліджуваного життєвих цілей, що надають життю зміст і спрямованість. Низькі бали означають відсутність життєвої перспективи та невизначеність майбутнього.

2. Процес життя (емоційна насиченість життя).

Характеризує ступінь задоволеності людини своїм теперішнім життям, здатність відчувати повноту, інтерес та емоційне забарвлення повсякденного досвіду. Низькі бали свідчать про емоційну виснаженість і незадоволення теперішнім.

3. Локус контролю «Я».

Відображає віру людини у власні можливості, здатність впливати на власну долю та самостійно здійснювати життєві рішення. Низькі бали свідчать про невпевненість, зовнішній локус контролю та пасивність.

4. Локус контролю «Життя».

Показує, наскільки людина переконана, що її життя загалом піддається контролю та плануванню. Високі бали відображають активну життєву позицію; низькі – фаталізм, відчуття безсилля перед обставинами.

Загальний *показник свідомості життя* вважається підсумовуванням балів по всіх 15 субшкалам тесту СЖО.

Після первинної обробки даних і порівняння середніх величин по t-критерію Стьюдента значущих відмінностей між характеристиками процесу особистісного самовизначення хлопців і дівчат виявлено не було (додаток).

У нашому дослідженні для вивчення соціально-психологічної адаптованості підлітків було використано адаптований українськими психологами варіант Опитувальника соціально-психологічної адаптованості (СПА), створеного на основі класичних методик оцінювання адаптованості особистості, зокрема Social Adaptation Self-evaluation Scale (SASS) та інструментів діагностики особистісної та соціальної компетентності, представлених у працях С. Д. Максименка, О. І. Вакуленка, В. Л. Зливкового та ін. Методика включає шкали, що дозволяють оцінити рівень соціальної зрілості, здатність до взаємодії, уміння регулювати власну поведінку, толерантність до стресу та загальний рівень адаптованості в міжособистісних стосунках.

Інструкція.

«В опитувальнику подано висловлювання, що стосуються різних аспектів життя людини – її переживань, думок, звичок, стилю поведінки. Ваше завдання полягає в тому, щоб співвіднести кожне твердження з вашим власним досвідом. Прочитавши твердження, оберіть один із семи варіантів відповіді (від «0» до «6»), який найточніше відображає, наскільки це твердження відповідає вам».

«0» – це до мене абсолютно не відноситься;

«1» – це на мене не схоже;

«2» – сумніваюся, що це можна віднести до мене;

«3» – не наважуюся віднести це до себе;

«4» – це схоже на мене, але немає повної упевненості;

«5» – це на мене схоже;

«6» – це точно про мене.

Вибраний Вами варіант відповіді відзначте в бланку для відповідей напроти порядкового номера вислову».

Опитувальник СПА містить 101 вислів, В нашому дослідженні ми скоротили кількість висловів до 86, вибравши лише ті, які відносяться до шкал, що цікавлять нас (прибрали шкали «Брехливість» і «Ескапізм (відхід від проблем) «. Обробка даних проходить в два етапи. На першому етапі підрахунок робиться простим підсумовуванням тих балів, які досліджуваний відзначав в бланку для відповідей по субшкалах бланка ключа.

Субшкали опитувальника СПА

№	Назва	К-ть висловів
1. а)	Ухвалення себе	11
б)	Неприйняття себе	7
2. а)	Ухвалення інших	6
б)	Неприйняття інших	7
3. а)	Емоційний комфорт	7
б)	Емоційний дискомфорт	7
4. а)	Внутрішній контроль	13
б)	Зовнішній контроль	8
5. а)	Домінування	3
б)	Відомість	6

На другому етапі співвідношення балів парних шкал по спеціальних формулах дозволяє обчислити інтегральні показники у відсотках.

Шкали опитувальника СПА (інтегральні показники)

1. «Самоприйняття» $S = a / a + 1.6 * 100\ \%$
2. «Прийняття інших» $L = 1.2\ a / 1.2\ a + b\ * 100\%$
3. «Емоційна комфортність» $E = a / a + b\ * 100\ \%$
4. «Інтернальність» $I = a / a + 1{,}4\ b\ * 100\%$
5. Прагнення до домінування $D = 2a / 2a + b\ * 100$

Опитувальник СПА був вибраний нами, оскільки дозволяє отримати на наш погляд, точніші дані по явищах, що вивчаються, за рахунок більшої диференційованої можливих варіантів відповіді і підрахунку інтегральних показників. Інтерпретація шкал.

1. Шкала «*Самоприйняття»* - відображає ступінь дружності-ворожості по відношенню до власного «Я». У змістовному плані шкала на позитивному полюсі об'єднує схвалення себе в цілому і в істотних частковостях, довіра до себе і позитивну самооцінку. На негативному полюсі – бачення в собі по перевазі недоліків, низку. самооцінку, готовність до самозвинувачення.

2. Шкала «*Прийняття інших*» - відображає рівень дружності-ворожості до навколишніх людей, до світу. На позитивному полюсі – це ухвалення людей, схвалення їх життя і відношення до себе в цілому, очікування позитивного відношення що до себе оточують; на негативному полюсі – критичне відношення до людей, роздратування, презирство по відношенню до них, очікування негативного відношення до себе.

3. Шкала *«Емоційна комфортність*» - відображає характер переважаючих емоцій в житті досліджуваного. На позитивному плані – це переважання позитивних емоцій, відчуття благополуччя свого життя; на негативному – наявність виражених негативних емоційних станів.

4. Шкала «*Інтернальність*» - відображає в якому ступені чоловік відчуває себе активним об'єктом власної діяльності, і в якій – пасивним об'єктом дії інших людей і зовнішніх обставин. Високі значення говорять про те, що людина вважає, що події, що відбуваються з нею, є результатом її діяльності. Низькі бали – людина вважає, що події, що відбуваються нею, є результатом дії зовнішніх сил (випадку, інших людей і так далі).

5. Шкала «*Прагнення до домінування»* - Відображає ступінь прагнення людини домінувати в міжособових відносинах. Високі показники говорять про схильність пригнічувати іншу людину, відчувати перевагу над іншими. Низькі показники – схильність до підпорядкування, м'якість, покірність.

Етап 2. Вивчення Я-концепції в ранній юності

Визначимо ті показники, по яких ми оцінювали зміст структурних складових Я-концепції.

Когнітивна складова Я-концепції (образ Я).

Показники по методиці ОД дозволяють отримати дані самоописів вираженості в образі Я хлопців і дівчат 21 особистісних якостей, які відповідають трьом класичними чинникам семантичного диференціала Ч. Осгуда: оцінки, сили і активності.

Методика ПП дозволяє більш повно вивчити змістовні характеристики образу Я, через дані оцінок вираженості у себе 16-ти особистісних якостей.

Методика Т. Лірі дозволяє провести більш поглиблену діагностику тих характеристик образу Я, які стосуються міжособистісних відносин. Оцінка уявлення про себе проводиться по восьми шкалах, відповідних восьми типах відношення до тих, що оточують: авторитарний, егоїстичний, агресивний, підозрілий, підпорядкований, залежний, доброзичливий, альтруїстичний.

Оцінна складова Я-концепції (самооцінка) виявлялась по показнику шкали «Самоприйняття» (опитувальник СПА), яка відображає ступінь дружності-ворожості до власного «Я». Також по чиннику оцінки (методика ОД) ми могли судити про рівень самоповаги.

Поведінкова складова Я-концепції. Не маючи можливості безпосередньо проаналізувати поведінку досліджуваних (в ході спостереження), дослідження поведінкової складової Я-концепції ми здійснювали через вивчення установок особистості, які знайшли віддзеркалення в показниках по шкалах «Ухвалення інших» (опитувальник СПА), «Домінування-підпорядкування» і «Доброзичливість-агресивність» (методика Т. Лірі). Крім того, деякі характеристики Я-концепції по методиці ПП припускають оцінку своєї поведінки.

Методика особистісного диференціала. Методика особистісного диференціала (ОД) розроблена за принципом семантическго диференціала Ч. Осгуда на базі сучасної російської мови і відображає ті, що сформувалися в наший культуру уявлення про структуру особистості.

ОД використовується у всіх тих випадках, коли необхідно отримати інформацію про суб'єктивні аспекти відносин досліджуваного з собою або іншими. В цьому відношенні ОД з двома іншими категоріями психодіагностичних методів – з особистісними опитувальниками і соціометричними шкалами. Від особистісних опитувальників він відрізняється стислістю і прямотою, спрямованістю на дану самосвідомість.

У ОД відібрано 21 особистісну межу, представлені у вигляді антонімічних пар. Шкали ОД заповнювалися досліджуваними з інструкцією оцінити самих себе по відібраних рисах особистості (7-бальні шкали).

У нашому дослідженні кожна особистісна межа виступала як окрема шкала. Крім того, дані риси особистості можуть бути згруповані як характеризуючі полюси 3-х класичних чинників семантичного диференціала (загальні шкали):

1. Чинник *Оцінки (О).* Результати свідчать про рівень самоповаги. Високі значення цього чинника говорять про те, що досліджуваний приймає себе як особистість, схильна усвідомлювати себе як носія позитивних, соціально бажаних характеристик. Низькі значення указують на критичне відношення людини до самої себе, його незадоволеність власною поведінкою, рівнем ухвалення самого себе.

2. Чинник *Сили* (С). Свідчить про розвиток вольових сторін особистості, як вони усвідомлюються самим випробовуваним. Його високі значення говорять про упевненість в собі, незалежності, схильності расчитывать на власні сили у важких ситуаціях. Низькі значення свідчать про недостатній самоконтроль, нездатності триматися прийнятій лінії поведінки, залежності від зовнішніх обставин і оцінок.

3. Чинник *Активності (А)* в самооцінках інтерпретується як свідоцтво екстравертованості особистості. Високі значення указують на активність, товариськість, імпульсна, низькі – інтравертованість, певну пасивність, спокійні емоційні реакції.

Обробка даних здійснювалася за 7-бальною шкалою. Максимальне значення кожного чинника – 9 балів, мінімальне – 7 балів.

При інтерпретації даних, отриманих за допомогою методики ОД, завжди слід пам'ятати про те, що в них відбиваються суб'єктивні, емоційно-смислові уявлення людини про саме собі, які можуть лише частково відповідати реальному положенню справ, але в рамках нашого дослідження саме вони самі по собі мають першорядне значення для вивчення Я-концепції.

Методика «Полярні профілі» ґрунтується на поширеному в експериментальній психології методі семантичного диференціалу та полярних характеристик, який широко застосовується для дослідження уявлень про власне «Я», значущих інших та ідеальних зразків. Теоретичні засади цього підходу були закладені в працях Ч. Осгуда, а також адаптовані та розвинені сучасними українськими дослідниками, зокрема у роботах С. Д. Максименка, В. В. Клименко, О. В. Волинець, де метод полярних шкал використовується для діагностики Я-образу та емоційно-ціннісних структур особистості.

У нашому дослідженні використано адаптований варіант методики, наведений у сучасних українських психодіагностичних збірниках (Максименко С. Д., Огієнко О. І., Фурман А. В. та ін.), який дозволяє оцінити суб'єктивні уявлення підлітків про себе за системою біполярних характеристик. Такий підхід дає змогу визначити особливості Я-концепції, її емоційний та когнітивний компоненти, а також виявити рівень узгодженості між реальним і ідеальним «Я».

Варіант методики ПП містить 16 антонімічних пар особистісних якостей, кожна виступає як окрема шкала у дослідженні. Шкали ПП заповнювалися досліджуваними з інструкцією оцінити ступінь вираженості своїх особистісних якостей (за 10-бальною шкалою). Бланк до методики у додатку.

Методика Т.Лірі. Методика створена Т. Лірі, Г. Лефорджем, Р. Сазеком в 1954 році і спрямована для дослідження уявлень про себе і ідеального «я». За допомогою даної методики можна виявити переважаючий тип відносин до людей в самооцінці і взаємооцінці.

Загальне враження про людину і людину про саму себе в процесі міжособистісних відносин найчастіше визначають два чинники: домінування-підпорядкування і дружелюбність-агресивність. Для представлення основних соціальних орієнтацій Т. Лірі розробив умовну схему у вигляді кола, розділеного на сектори. У тому крузі по горизонтальній і вертикальній осях позначено чотири орієнтації: домінування-підпорядкування, дружелюбність-ворожість. У свою чергу ти сектори розділені на вісім октант – відповідно більш приватним відносинам, которые певним чином орієнтовані відносно двох головних осей.

Схема Т. Лірі заснована на припущенні, що чим ближче результати досліджуваного до центру кола, тим сильніше взаємозв'язок цих два змінних. Сума балів кожної орієнтації переводиться в індекс, де домінує вертикальна (домінування-підпорядкування) або горизонтальна (дружелюбність-ворожість) осі. Відстань отриманих показників від центру кола указує на адаптованість або екстремальність інтерперсональної поведінки.

Опитувальника містить 128 оцінних думок, з яких в кожному з восьми типів відносин утворюються 16 пунктів, впорядкованих по висхідній інтенсивності. При обробці підраховується кількість відносин кожного типу.

Максимальна оцінка рівня – 16 балів, але вона розділена на чотири ступені вираженості відношення:

0 – 4 бали – низька	адаптивна поведінка
5 – 8 балів – помірна	
9 – 12 балів – висока	екстремальна поведінка
13 – 16 балів – екстремальна	до патології

В результаті проводиться підрахунок балів по кожній октанті (шкалі) за допомогою спеціального ключа до опитувальника. По спеціальних

формулах визначаються показники по двох основних чинниках: домінування і дружелюбність.

Домінування = (1 – 4) + 0,7 * (8 – 2 – 4 – 6);

Дружелюбність = (7 – 3) + 0,7* (8 – 2 – 4 + 6).

Типи відношення до тих, хто оточує (шкали)

1. Авторитарний (л1)
2. Егоїстичний (л2)
3. Агресивний (л3)
4. Підозрілий (л4)
5. Підпорядковуваний (л5)
6. Залежний (л6)
7. Доброзичливий (л7)
8. Альтруїстичний (л8)

Т. Лірі пропонував використовувати методику для оцінки поведінки людей, тобто поведінки в оцінці тих, що оточують («зі сторони»), для самооцінки, оцінки близьких людей, опису свого ідеального «я». Відповідно до рівнів діагностики міняється інструкція для відповіді.

У нашому дослідженні ми використовували методику Т. Лірі для виявлення у досліджуваних уявлення про себе. Інструкція: «Зараз я зачитуватиму ряд думок що стосуються характеру людини, його взаємин з навколишніми людьми. Поставте на бланку відповідей знак «+» проти номерів тих визначень, які відповідають Вашому уявленню про себе і знак «-» проти номерів тих тверджень, які не відповідають Вашому уявленню про себе (якщо немає повної упевненості, то ставте знак «-»)».

Наступні дві методики, які ми використовували в наший роботі не мали своїм завданням перевірки гіпотез дослідження. Вони були включені нами в дослідження як додаткові, такі, що задовольняють констатацією своїх результатів наш дослідницький інтерес.

Методика ціннісних орієнтацій М. Рокича. У наший роботі ми вже відзначали, що особистісне самовизначення в ранній юності має ціннісно-

смислову природу; це активне визначення своєї позиції відносне суспільно виробленої системи цінностей, визначення на тій основі сенсу свого існування. Для визначення характерного змісту системи цінностей сучасних хлопців і дівчат ми використовували методику ціннісних орієнтацій М. Рокича.

Система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості і складає основу її відносин до навколишнього світу, до інших людей, до себе, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності.

Методика М. Рокича заснована на прямому ранжируванні списку цінностей. М. Рокич розрізняє два види цінностей: а) термінальні – переконання в тому, що будь-яка кінцева мета індивідуального існування коштує того, щоб до неї прагнути; б) інструментальні – переконання в тому, що якийсь образ дій або властивість особистості є переважним в будь-якій ситуації. Це ділення відповідає традиційному діленню на цінності-цілі і цінності-засоби.

Методика М. Рокича містить два списки цінностей по 18 в кожному. Використовуючи гнучкість методики ми дещо скоротили стимульний матеріал (до 9 цінностей) і в нашому дослідженні використовували тільки перший список: гроші, сім’я, пізнання, робота, щастя інших саморозвиток, кар’єра, друзі, задоволення.

Списки ціннісних орієнтацій видавалися досліджуваним з інструкцією прорангувати запропоновані цінності по їх значущості в житті досліджуваного.

Методика «Тип психологічного вдосконалення». Пошук себе і вибір життєвих доріг так чи інакше зв'язаний з формуванням цілей саморозвитку і самореалізації.

Мета даної методики: визначити спрямованість саморозвитку, вдосконалення людини. Містить список особистісних якостей – доброзичливість, сила волі, співчуття, витримка, щирість, упевненість.

Інструкція: «Виберіть з цього списку одну якість, яку Ви хотіли б розвивати в собі, додати собі. Тепер з того ж списку виберіть одну якість, яку Ви хотіли б щоб розвивали люди, що оточують Вас».

Обробка і інтерпретація даних: запропоновані якості особистості розділяються на дві групи: 1) якості емоційно-вольової сфери особистості (вольові) – сила волі, витримка, упевненість; 2) якості, що характеризують етичну сторону особистості (етичні) – доброзичливість, співчуття, щирість. За даними першого і другого вибору за ключем нами визначався тип психологічного вдосконалення.

Таким чином, здійснення етапів дослідження із використанням означених методик за конкретними показниками надасть можливість не лише дослідити окремі характеристики Я-концепції юнаків, а й емпірично встановити взаємозв'язок я-концепції та особистісного самовизначення у юнацькому віці і тим самим перевірити гіпотези дослідження.

3.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження

Відповідно до виокремлених умов та методик дослідження було проведено констатуюче дослідження. Зупинимося більш докладно на аналізі та інтерпретації результатів за кожним з показників.

Перший етап, як зазначалося, був спрямований на дослідження особистісного самовизначення у юнацькому віці (опитувальник соціально-психологічної адаптованості (СПА); тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО)). В результаті дослідження за методикою смисложиттєвих орієнтацій та двоетапної обробки даних ми отримали наступні результати (табл. 3.1).

Таблиця 3.1 – Середні значення і t-критерію по тесту СЖО

	Назва субшкал	**Середні значення**		**Дисперсія**		**t-критер**
		дівчата	**хлопці**	**дівчата**	**хлопці**	
Ц	Цілі в житті	28,7	29,4	7,62	7,55	-0,5
Пр	Процес життя	34,9	29,8	4,09	6,54	0,93
Л-Я	Локус Контроля-я	20,2	19,5	4,28	5,27	0,64
Л-ж	Локус контролю - життя	29,1	28,4	5,86	6,6	0,55
ОЖ	Осмисленість життя	97,1	96,7	15,42	18,21	0,12

Для ступенів вільності 100 межові значення t-критерія *1,948* при рівні значимости 5% ; **2,626** при рівні значимости 1%.

Таблиця 3.2 – Середні значення і t-критерію за опитувальником СПА

№	Назва шкали	Середні значення		Дисперсія		t-критер
		дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	
1	Самоприйняття	71	68,5	12,61	14,88	0,92
2	Прийняття інших	68,2	66,2	9,48	13,56	0,83
3	Емоційний. комфорт	63,6	63,9	10,9	17,7	0,12
4	Інтернальність	61,1	65,9	10,7	14,1	0,92
5	Прагнення до домінування	52,9	53,5	10,2	10,9	0,42

Для ступенів вільності 100 межові значення значения t-критерія *1,948* при рівні значимости 5% ; **2,626** при рівні значимости 1%.

Після застосування методу порівняння за середніми показниками Стьюдента (t-критерий) значущих відмінностей за показниками опитувальника СПА між хлопцями і дівчатами нами виявлено не було.

Отже, тепер ми переходимо до розгляду зв'язку виділених нами показників особистісного самовизначення (тест СЖО) і показників адаптованості-дезадаптованості (опитувальник СПА) і ступені їх значущості для розвитку особистості в ранній юності.

На першому етапі ми визначали кореляційні залежності між показниками тесту СЖО і опитувальника СПА за допомогою методу лінійного кореляційного аналізу. Метод кореляцій показує, яким чином одне явище впливає на інше або пов'язане з ним в своїй динаміці. Подібного роду залежності існують, наприклад, між величинами, що знаходяться в причинно-наслідкових зв'язках один з одним. Лінійний кореляційний аналіз дозволяє встановлювати прямі зв'язки між змінними величинами по їх абсолютних значеннях. Коефіцієнти лінійних кореляцій ми визначали по формулі Пірсону. Після проведеного кореляційного аналізу ми отримали такі результати (дод. Б).

Аналіз отриманих результатів показує, що всі показники опитувальника СПА мають позитивні кореляційні залежності з показниками тесту СЖО окрім показника прагнення до домінування, який не є критерієм успішності.

У групі дівчат ми спостерігаємо слабкий зв'язок показника насиченості життя з інтернальністю. За отриманими даними ми можемо говорити про те, що показники свідомості життя (тест СЖО) і показники адаптованості-дезадаптованості в міжособистісних відносинах (опитувальник СПА) мають між собою міцні кореляційні зв'язки, тобто знаходяться один з одним в значущих причинно-наслідкових зв'язках.

Таким чином, ми можемо зробити висновок про те, що виділені нами показники особистісного самовизначення і показники соціально-психологічної адаптованості в міжособистісних відносинах виявляють міцний взаємозвязок, в своїй сукупності визначаючи успішність розвитку особистості в ранньому юнацькому віці.

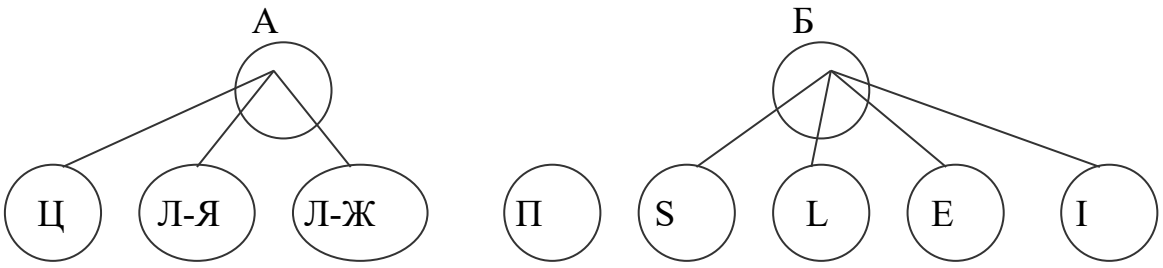
Тепер нас цікавить значущість кожного з цих показників по ступеню його впливу на особистісне самовизначення в ранній юності, на успішність розвитку особистості в цей період.

Для вирішення цього питання ми використовували метод факторного аналізу. Метод факторного аналізу (ФА) – метод кореляцій, який дозволяє визначити сукупність внутрішніх взаємозв'язків, можливих причинно-наслідкових зв'язків, що існують в експериментальному матеріалі. В результаті ФА виявляються так звані *чинники* – причини, що пояснюють безліч приватних (парних) кореляційних залежностей. Чинник – це гіпотетична латентна змінна, що пояснює взаємозв'язок ряду початкових змінних. Ознакою приналежності змінної чиннику є величина навантаження даною змінною по тому чиннику, тобто коефіцієнт кореляції чинника з цією змінною.

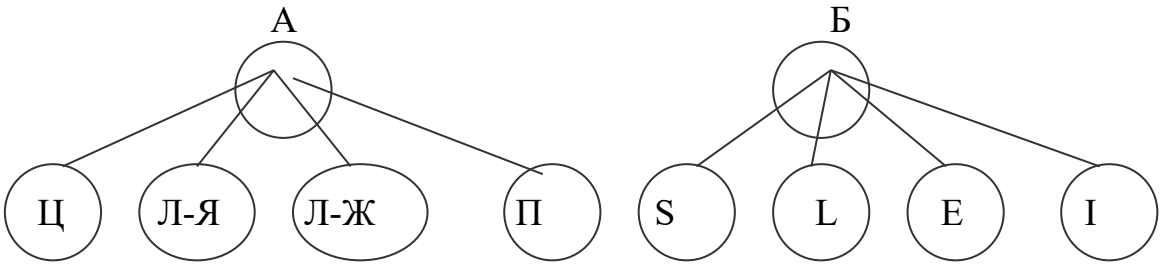
На початковому етапі визначаються зв'язки змінних, найбільш пов'язані з чинниками. Але завдання ФА глибше: пошук факторної структури, дійсно властивої даним, включеним в аналіз. Початковими даними для ФА є матриці інтеркорреляцій показників тесту СЖО і опитувальника СПА, з яких ми виключили показник прагнення до домінування, як що не корелює з останніми.

В результаті проведене ФА ми отримали матриці, що містять коефіцієнти кореляції кожного показника з виділеними в процесі ФА двома чинниками (додаток В). Відобразимо отримані результати ФА у вигляді схеми (рис 3.1). Як критерій рівня значущості була використана факторна вага 0,6.

Дівчата

Юнаки

Ц – цілі у житті

Л-Я – локус контроля-Я

ЛК-Ж – локус контроля-життя

П – процес життя

S – самоприйняття

L – прийнятяя інших

E – емоційни й комфорт

I – інтернальність

D – прагнення до домінування

Рисунок 3.1 – Факторна структура показників тесту СЖО і опитувальника СПА в двохфакторному відображенні

Інтерпретація чинників. Засобом змістовної інтерпретації виділених чинників є факторні навантаження змінних (показників), що максимально корелюють з ним (що мають найбільші навантаження по компонентах).

У нашому випадку змістовна інтерпретація чинників не потрібна, оскільки ми бачимо (рис.3.2), що угрупування взаємозв'язаних змінних (показників) відповідають двом психологічним поняттям: Чинник А – свідомість життя, чинник Би – соціально-психологічна адаптація. Причому показник насиченості життя (інтерес до життя) у дівчат має слабкий зв'язок із зміст чинника свідомості життя.

Проте в нашому дослідженні нас цікавило не підтвердження приналежності виділених показників методик СЖО і СПА до різних психологічних явищ, а ступінь значущості впливу кожного з цих показників на процес особистісного самовизначення, на успішність розвитку особистості в ранньому юнацькому віці. Сукупність всіх показників методик СЖО і СПА в нашому дослідженні визначає розмірність факторного простору (чинник Загальний), який змістовно інтерпретується нами як особистісне самовизначення.

Смисловий зміст чинника особистісного самовизначення визначається тими показниками, які максимально корелюють з ним, тобто мають найбільші факторні навантаження. Тому на основі факторних навантажень по чиннику Загальний ми можемо виділити угрупування взаємозв'язаних змінних (показників) відповідних особистісному самовизначенню (Рисунок3.2). Як критерії рівня значущості в групі дівчат була використана факторна вага 0,551, в групі хлопців факторна вага 0,714.

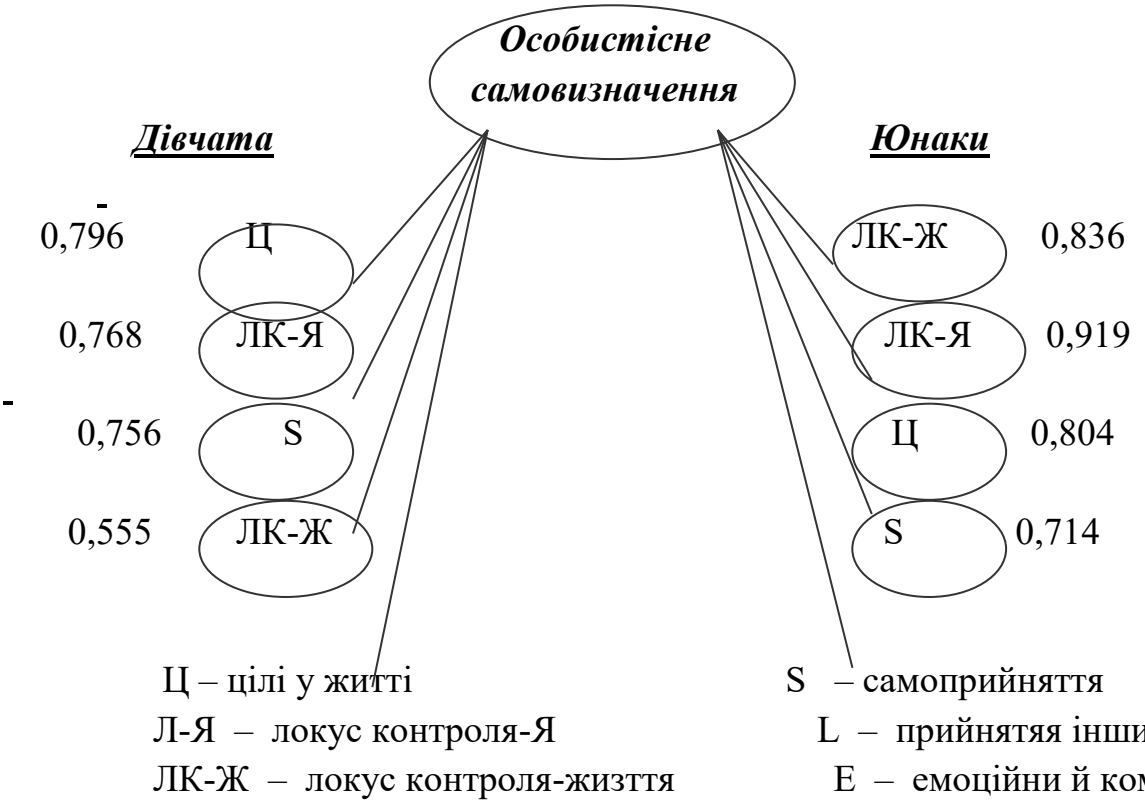

Рисунок 3.2 – Факторна стуктура особистісного самовизначення

Отже, на основі факторного аналізу рушійних сил розвитку особистості в ранньому юнацькому віці нами були визначені показники особистісного самовизначення: 1) наявність цілей в житті (цілі в житті), 2) загальне світоглядне переконання в тому, що людині дано контролювати своє життя, вільно ухвалювати рішення і утілювати їх в життя (локус контролю – життя), 3) віра у власну можливість здійснити такий контроль (локус Контроля-я), 4) ухвалення себе як особистості, схвалення себе в цілому і позитивна самооцінка (самоприйняття). Причому для хлопців найбільш значущим для особистісного самовизначення є загальне світоглядне переконання в тому, що людині дана можливість контролювати своє життя, а для дівчат найбільш значущою для успішності особистісного самовизначення є наявність в своєму житті цілей в майбутньому. Мабуть тут виявляються відмінності в характері спрямувань: хлопці більш схильні до «філософствування», роздуму на абстрактні теми, ніж дівчата, спрямування яких носять більш практичний, конкретний характер.

З урахуванням того, що факторний аналіз був проведений нами до всіх вимог його проведення (повнота ФА рівна 100%), ми можемо бути упевненими в достатній обґрунтованості знайденого нами факторного рішення і надалі можемо користуватися знайденим набором показників як тестом для вимірювання характеристик особистісного самовизначення в ранньому юнацькому віці.

Другий етап емпіричного дослідження передбачав дослідження Я-концепції юнаків. Отже, тепер ми переходимо до аналізу та інтерпретації результатів, що були отримані за методиками, які використовувалися в нашому дослідженні для вивчення Я-концепції. Для виявлення відмінностей в змісті образу Я хлопців і дівчат ми використовували результати методики особистісного диференціалу і t-критерий Стьюдента, який використовується для порівняння вибіркових величин, що належать до двох сукупностей даних, і для вирішення питання про те, чи відрізняються середні значення

статистично достовірно один від одного. Після первинної обробки даних за методикою ОД і підрахунку t-критерія ми отримали наступні результати.

Таблиця 3.3 – Середні значення за методикою ОД і t-критерію

№	Назва шкали	Середнє значення		Сигма		t-критер.
		дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	
1	привабливий	5,97	5,73	0,95	1,09	1,15
2	сильний	5,27	5,67	1,54	1,27	-1,4
3	балакучий	5,48	5,66	1,62	1,74	-0,5
4	добросовісний	5,32	4,6	1,49	1,53	*2,41*
5	упертий	4,82	4,66	1,65	191	0,45
6	відкритий	5,26	5,39	1,79	1,54	-0,4
7	добрий	5,15	5,27	1,40	1,87	-0,4
8	незалежний	4,38	4,38	1,75	1,82	0
9	діяльний	5,65	5,56	1,16	1,53	0,33
10	чуйний	6,43	5,71	0,78	1,39	**3,1**
11	рішучий	5,33	5,22	1,48	1,59	0,36
12	енергійний	6,07	5,86	0,94	1,27	0,93
13	справедливий	5,65	5,47	1,18	1,55	0,64
14	напружений	4,29	3,52	1,67	1,61	2,36
15	метушливий	3,87	3,06	1,99	1,86	*2,01*
16	доброзичливий	6,13	5,36	0,95	1,53	**-2,6**
17	упевнений	5,36	5,34	1,36	1,63	0,07
18	товариський	6,15	5,75	0,97	1,53	1,51
19	чесний	5,29	4,84	1,37	1,68	1,42
20	самостійний	5,97	5,68	1,32	1,49	1,01
21	дратівливий	4,52	4,22	1,84	1,68	0,85
O	чинник *Оцінки*	40	37,1	4,63	7,29	*2,33*
C	чинник *Сили*	35,4	34,4	5,81	5,55	0,9
A	чинник *Активності*	38,9	35,8	6,16	6,71	*2,38*

Для ступенів вільності 100 межові значення t-критерия *1,984* при рівні значимости 5% и 2,626 при рівні значимости 1%. За отриманими даними дівчата є більш схильними усвідомлювати себе як носія позитивних, соціально бажаних характеристик (фактор Оцінки). Вони оцінюють себе більш вічливими, відвертими.

Наступним кроком нашого дослідження було проведення методики полярні профілі (ПП) та аналіз отриманих результатів. Після первинної обробки результатів та підрахування t-критеріїв Стьюдента для груп юнаків та дівчат за кожною шкалою, ми отримали наступні результати.

Таблиця 3.4 – Середні значения за методикою ПП і t-критерій

№	Назва шкали	Середнє значення		Сигма		t-критер
		дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	
1.	відвертість	7,84	7,18	1,89	2,21	1,59
2.	інтелект	6,68	7,66	1,65	2,19	*-2,5*
3.	Емоц. стійкість	7,19	6,43	1,75	2,47	1,73
4.	домінування	7,03	6,68	2,14	2,21	0,81
5.	імпульсна	5,11	4,75	2,16	2,27	0,8
6.	сумлінність	7,13	6,00	1,93	2,49	*2,48*
7.	сміливість	7,23	6,89	2,08	2,26	0,78
8.	м'якість	7,57	6,52	1,61	2,06	**2,77**
9.	підозрілість	5,73	5,23	2,79	1,89	1,08
10.	непрактичність	5,94	5,75	1,82	2,24	0,44
11.	дипломатичність	5,81	6,96	2,02	1,87	**-2,9**
12.	спокій	7,13	6,52	1,82	2,01	1,55
13.	схильність до нового	8,48	7,25	1,43	2,29	**3,13**
14.	незалежність	6,63	6,77	2,40	2,21	-0,3
15.	самоконтроль	7,27	6,75	1,89	2,30	1,23
16.	схвильованість	7,39	6,98	1,72	2,17	1,06

Для ступенів вільності 100 межові значення t-критерия *1,948* при рівні значимости 5% ; 2,626 при ріні значимости 1%.

За даними методики ПП дівчата схильні сприймати себе як більш безпосередніми і прямолінійними, сумліннішими (висока нормативність поведінки) і чутливішими, чим хлопці. Хлопці ж оцінюють себе більш інтелектуально розвиненими, жорсткими і суворими, консервативнішими, дипломатичними, обачливими, чим дівчата.

Дана методика дозволяє провести більш поглиблену діагностику тих характеристик Я-концепції, які стосуються міжособистісних відносин. Ми включили дану методику в наше дослідження, з урахуванням того, що в старшому підлітковому і ранньому юнацькому віці спілкування знаходить важливе значення для розвитку особистості. Після первинної обробки і порівняння середніх величин по t-критерію Стьюдента маємо:

Таблиця 3.5 – Середні значення і t-критерій за методикою Лірі

№	Назва шкали	Середнє значення		Сигма		t-критер
		дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	
л1	авторитарність	9,08	9,86	3,44	3,7	-1,1
л2	егоїстичність	6,08	8,05	2,56	2,46	**-3,9**
л3	агресивність	6,72	7,54	2,56	2,53	-1,6
л4	підозрілість	6,57	6,79	3,09	2,88	-0,4
л5	подчиняемость	5,81	6,45	3,29	2,99	-1
л6	залежність	6,79	7,5	2,44	2,32	-1,5
л7	доброзичливість	8,9	9,09	2,49	3,41	-0,3
л8	альтруїстично	8,63	8,39	3,33	3,48	0,35
ДП	домінування-підпорядкування	3,41	5,06	1,33	1,05	*2,11*
ДА	дружелюбність – агресивність	4,09	1,98	1,65	0,51	*2,56*

Для ступенів вільності 100 межові значення t-критерия *1,948* при рівні значимости 5% ; 2,626 при рівні значимости 1%.

За даними методики Т.Лірі хлопці більш схильні приписувати собі егоістичні риси, орієнтацію на себе, схильність до суперництва, домінування. Дівчата оцінюють себе як доброзичливіших і менш прагнучих до домінування, чим хлопці.

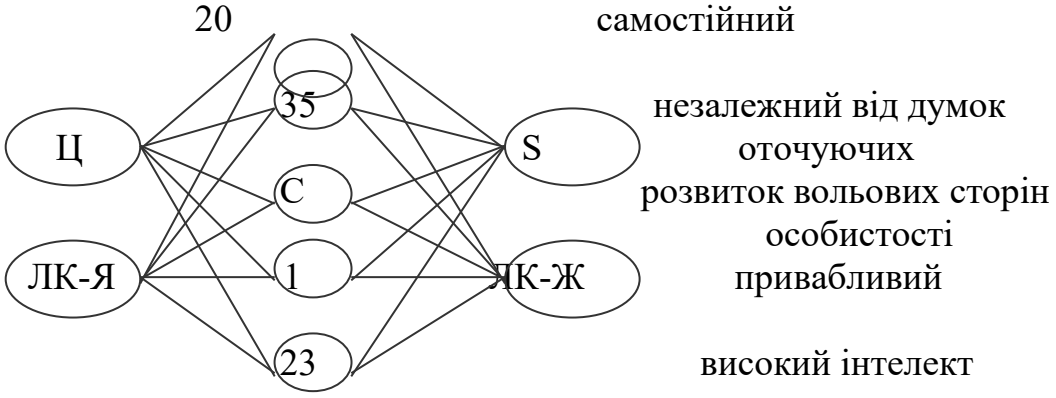
Після оцінки змісту Я-концепції хлопців і дівчат, наступним кроком було виявлення зв'язку вивчених характеристик Я-концепції з виділеними нами показниками особистісного самовизначення в ранній юності. Для вирішення такого завдання, ми знову використовували в нашому дослідженні метод лінійної кореляції.

За допомогою методу лінійної кореляції ми виявляли ті змістовні характеристики Я-концепції хлопців і дівчат, які роблять вплив і/або зв'язані в своїй динаміці з процесом особистісного самовизначення в ранній юності.

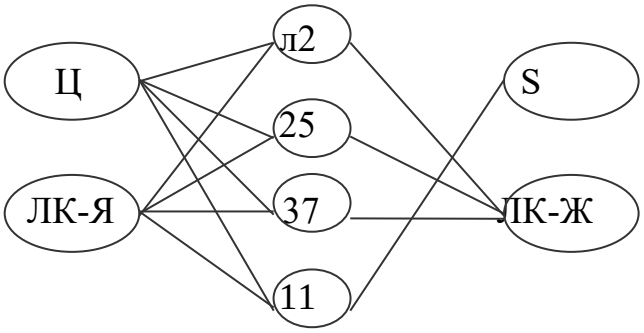
Після обробки даних по методу кореляційного аналізу Пірсону ми отримали наступні результати. В результаті лінійного кореляційного аналізу ми отримали певні набори характеристик Я-концепції у хлопців і у дівчат, пов'язані з процесом їх особистісного самовизначення. Ці характеристики можуть бути розташовані в порядку, що зменшується, по ступеню міцності їх взаємозв'язку з показниками особистісного самовизначення в ранній юності (Рисунок3.3, рис.3.4.)

(дівчата)

Рівень 1.

Рівень 2.

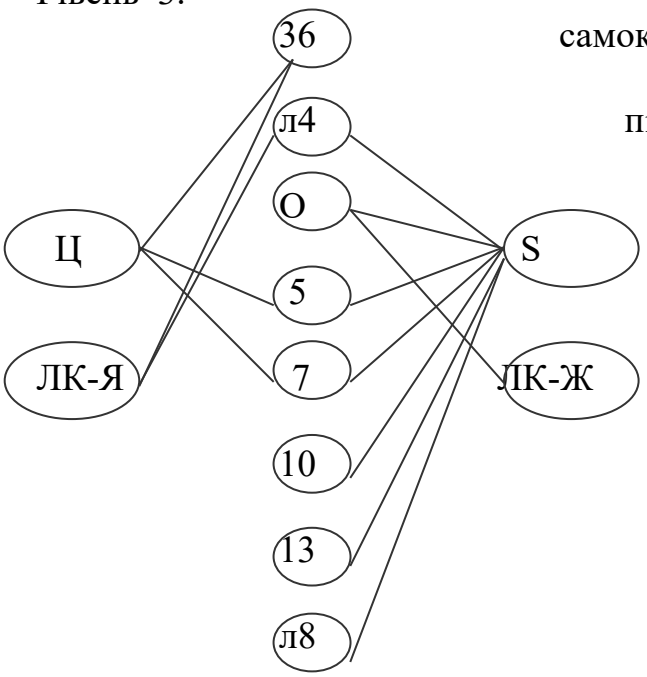
егоістичний

спрямованість до домінування

збудливість,

Спрямованість до успіху

Рівень 3.

самоконтроль, самодисципліна

підозрілий (обр.)

фактор Оцінки

уступливий

чесний

добросовісний

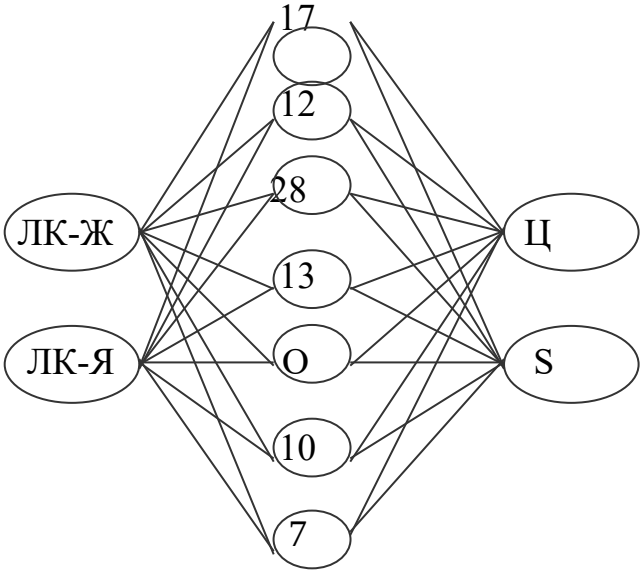
агресивний (обр.)

альтруістичний

Рисунок 3.3. - Зв'язок між показниками Я-концепції і особистісного самовизначення у дівчат

(юнаки)

Рівень 1.

впевнений

енергійний

сміливість, схильність до ризиу, піприємність

справедливий

фактор Оцінки

відвертий

добрий

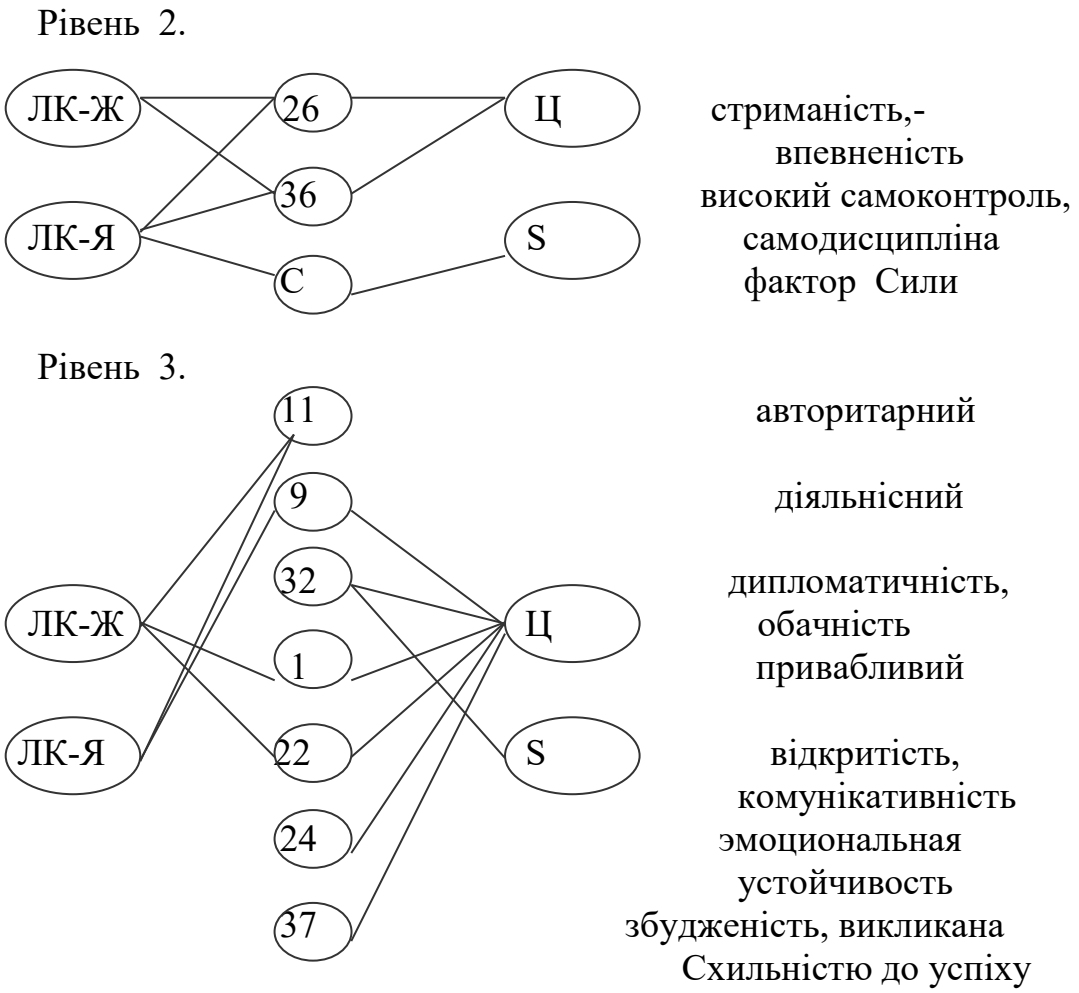

Рисунок 3.4. - Зв'язок між показниками Я-концепції і особистісного самовизначення у юнаків

Як видно, на схемі 3.3. та 3.4. ми умовно виділили три рівні значущості кореляційного зв'язку характеристики Я-концепції з показниками особистісного самовизначення: рівень 1- особистісна характеристика має значущі залежності зі всіма показниками особистісного самовизначення, рівень 2 – значущі зв'язки з трьома показниками, рівень 3 – значущі зв'язки існують тільки з двома або одним показником особистісного самовизначення. У розстановці якостей по ступеню значущості ми також враховували ієрархічне розташування показників особистісного самовизначення для групи дівчат і групи хлопців (по факторних навантаженнях).

Отже, в результаті проведеного нами кореляційного аналізу ми виявили кореляційний взаємозв'язок деяких змістовних характеристик Я-концепції з

показниками особистісного самовизначення. Таким чином, основна гіпотеза нашого дослідження про наявність такого зв'язку підтвердилася.

Отримані дані дозволяють виділити певний набір особистісних характеристик, від характеру самосприйняття яких залежить успішність особистісного самовизначення дівчат і хлопців.

За даними нашого дослідження, на успішність особистісного самовизначення дівчат в ранньому юнацькому віці робить значущий вплив усвідомлення себе як самостійною, незалежною від думки тих, хто оточує, самооцінка розвитку вольових сторін своєї особистості, своєї привабливості і інтелектуального розвитку. Успішність особистісного самовизначення дівчат припускає приписування собі певних егоїстичних рис вдачі, спрямованості на себе, схильності до суперництва і прагнення до домінування і успіху.

Для хлопців успішність особистісного самовизначення пов'язана з усвідомленням себе як упевненої в собі людини, енергійної, діяльної, такої, що володіє певними діловими якостями: сміливість, схильність до ризику, заповзятливість, стриманість, розсудливість, дипломатичність, обачність. Також має місце значущість розвитку емоційно-вольових сторін своєї особистості – самоконтроль і самодисципліна, емоційна стійкість.

Відмінності між хлопцями і дівчатами в змістовних характеристиках Я-концепції, які здійснюють вплив на їх особистісне самовизначення виявляється в ступені значущості групи позитивних, соціально бажаних особистісних властивостей: для хлопців, велику значущість, чим для дівчат, в особистісному самовизначенні, надає усвідомлення себе як носія таких позитивних характеристик як справедливість, чуйність, доброта.

При порівняльному аналізі даних отриманих при вивченні відмінностей в змісті характеристик Я-концепції хлопців і дівчат (т-критерій Стьюдента) і даних значущості певних характеристик Я-концепції для успішності особистісного самовизначення (кореляційний аналіз) ми виявили наступну цікаву закономірність: як для дівчат так і для хлопців має місце зниження в самооцінках ступеня вираженості тих особистісних якостей, які здійснюють вплив на їх особистісне самовизначення.

Так, дівчата схильні оцінювати себе менш інтелектуально розвиненими (методика ПП) і менш прагнучими до домінування (методика Т.Лірі), чим хлопці. За наслідками кореляційного аналізу ми спостерігаємо, що значущість цих характеристик Я-концепції для успішності особистісного самовизначення дівчат більша, ніж для хлопців. Хлопці менш, ніж дівчата, схильні усвідомлювати себе носіями позитивних характеристик: дружелюбність, сумлінність, чуйність (методика ОД) і менш активними і товариськими, чим дівчата. І ми спостерігаємо, що значущість цих якостей для хлопців в процесі їх особистісного самовизначення більше, ніж для дівчат. Психологічна інтерпретація цього феномена, на наш погляд, може полягати в тому, що найбільш значущі особистісні характеристики для успішності особистісного самовизначення усвідомлюються як менш виражені в своїй особистості з урахуванням завдання подальшого їх розвитку, тобто відбувається зниження оцінки рівня розвитку значущої якості в своїй особистості для можливості її розвитку в перспективному майбутньому. Отже, ми провели вивчення взаємозв'язку Я-концепції і особистісного самовизначення в ранній юності і знайшли підтвердження висунутим нами на початку дослідження гіпотезам.

У нашій роботі ми вже відзначали, що особистісне самовизначення в ранній юності має ціннісно-смислову природу; це активне визначення своєї позиції відносне суспільно виробленої системи цінностей, визначення на тій основі сенсу свого існування. Для визначення характерного змісту системи цінностей сучасних хлопців і дівчат ми використовували методику ціннісних орієнтацій М. Рокича. Система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості і складає основу її відносин до навколишнього світу, до інших людей, до себе, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності. Після обробки даних ми отримали наступні результати (табл.3.7). За отриманими даними ми можемо говорити про те, що системи ціннісних орієнтацій хлопців і дівчат не мають значущих відмінностей. На першому місці в обох групах знаходиться цінність

щасливого сімейного життя, духовної і фізичної близькості з улюбленою людиною; на другому місці у дівчат – наявність хороших і вірних друзів, у хлопців – задоволення (повнота і емоційна насиченість життя). На третьому місці і у хлопців і у дівчат – гроші (матеріальне забезпечене життя). Останнє місце і у дівчат і у хлопців займає щастя інших людей.

Таблиця 3.6 – Середні рангові показники по методиці ціннісних орієнтацій М. Рокіча

Показники	**Середнє значення**		**Місце**	
Цінності	**Дівчата**	**Хлопці**	**Дівчата**	**Хлопці**
Гроші	3.92	3.91	3	3
Сімя	2.29	2.95	1	1
Пізнання	6.61	5.55	8	7
робота	4.92	5.09	5	6
Щастя інших	7.11	7.13	9	9
Саморозвиток	6.24	6.0	7	8
карєра	4.73	4.73	4	5
друзі	3.32	4.16	2	4
задоволення	5.67	3.09	6	2

Оскільки пошук себе і вибір життєвих доріг так чи інакше зв'язаний з формуванням цілей саморозвитку і самореалізації,тому важливим у нашому дослідженні є й аналіз спрямованості до саморозвитку вдосконалення з боку дівчат та хлопців ранньої юності, що було здійснено за допомогою методики типи психологічного вдосконалення.

Після обробки даних ми отримали наступні результати. За даними першого і другого вибору нами визначався тип психологічного вдосконалення (ключ в таблиці 3.7).

Таблиця 3.7 – Розподіл досліджуваних по типах психологічного вдосконалення

№	ТПВ	Ключ		% вибору	
		Себе	**Іншим**	**дівчата**	**хлопці**
1.	Стати твердіше разом зі всіма (зробити мир сильніше)	в	в	**22,6**	**27,4**
2.	Утвердитися самому в м'якшому оточенні	в	н	**62,9**	**65,8**
3.	Пом'якшити свою вдачу, допомагаючи утвердиться іншим	н	в	**3,2**	**0**
4.	Стати м'якішим разом зі всіма (зробити світ добріше)	н	н	**11,3**	**6,8**

В – вольові якості Н – етичні якості.

Як ми бачимо, більшість хлопців і дівчат хотіли б розвивати вольові сторони своєї особистості: силу волі, витримку, упевненість; причому переважає прагнення утвердиться в м'якшому оточенні (щоб ті, хто оточує стали добрішими, щиріше, співчутливішими).

Включивши дану методику в наше дослідження ми не переслідували завдання констатації, що ця закономірність знаходить підтвердження для дівчат і хлопців 15-16 років. Наше завдання було іншим. Ще С. Л.Рубінштейн указував на необхідність педагогізації психологічного експерименту, що психолог-дослідник повинен не тільки вивчати, але вивчаючи, навчати і виховувати.

Після проведення методики і самостійного визначення свого типу психологічного вдосконалення, ми виголошували приблизно наступну промову: « Отже, ви визначили тип свого психологічного вдосконалення.

Тепер ще раз звернете увагу на ту якість, яку Ви вибрали, щоб його розвивали люди, що оточували Вас. Найцікавіше тут те, що людина зазвичай бажає іншим, сам того не усвідомлюючи, щоб вони розвивали ті якості, які не хапає йому. Поставте собі питання: «А чи достатньо у мене розвинена ця якість, щоб я міг вимагати від інших, щоб вони його розвивали так само як і я? Або може бути мені його теж не вистачає, просто я цього як не помічав раніше? Подумайте над цим...»

Таким чином, по зворотній реакції багатьох хлопців і дівчат ми могли констатувати, що встановлений факт дійсно має місце. Дана методика дозволяє, на наш погляд, направити увагу хлопців і дівчат на усвідомлення можливості розриву, неадекватності суб'єктивного уявлення про себе і реального положення. Рефлексія змісту свого образу Я «зі сторони» може послужити точкою опори для подальшого саморозвитку і самовиховання.

ВИСНОВКИ

Теоретичний аналіз літератури з проблеми самовизначення в підлітковому віці дозволив зробити важливі висновки, які було покладено в основу експериментальної частини дослідження. В період раннього підліткового віку (10-12 років) в рамках становлення нового рівня самосвідомості відбувається формування щодо стійкого уявлення про себе, Я-концепції. До 16-17 років виникає особливе особистісне новоутворення, яке в психологічній літературі позначається терміном «самовизначення».

У основі самовизначення підлітків лежить особистісне самовизначення, що має ціннісно-смислову природу; активне визначення своєї позиції відносне суспільно виробленої системи цінностей, визначення на цій основі сенсу свого власного існування.

Найбільш ємким визначенням особистісного самовизначення є процес формування смислової системи, в якій поєднуються уявлення людини про себе і про світ.

Я-концепція може бути розглянута як чинник особистісного самовизначення у підлітковому віці.

У емпіричній частині роботи ми здійснили вивчення Я-концепції як чинника особистісного самовизначення в підлітків з метою виявлення взаємозв'язку цих двох психологічних феноменів на практиці.

На початку практичної частини дослідження, на основі факторного аналізу рушійних сил розвитку особистості у підлітків, нами були визначені показники особистісного самовизначення в цьому віці, які можуть бути використані як тестові для вимірювання характеристик цього явища : 1) наявність цілей в житті (цілі в житті); 2) загальне світоглядне переконання в тому, що людині надано контролювати своє життя, вільно ухвалювати рішення і утілювати їх в життя (локус контролю – життя); 3) віра у власну можливість здійснити такий контроль (локус Контролю); 4) ухвалення себе

як особистості, схвалення себе в цілому і позитивна самооцінка (самоприйняття). Причому для хлопців найбільш значущим для особистісного самовизначення є загальне світоглядне переконання в тому, що людині дана можливість контролювати своє життя, а для дівчат найбільш значущою для успішності особистісного самовизначення є наявність в своєму житті цілей в майбутньому.

В результаті проведеного нами кореляційного аналізу ми виявили кореляційний взаємозв'язок деяких змістовних характеристик Я-концепції з показниками особистісного самовизначення. Таким чином, основна гіпотеза про те, що існує кореляційний взаємозв'язок між змістом Я-концепції і процесом особистісного самовизначення підтвердився.

Отримані дані дозволяють виділити певний набір особистісних характеристик, від характеру самосприйняття яких залежить успішність особистісного самовизначення дівчат і хлопців.

За отриманими даними нашого дослідження, на успішність особистісного самовизначення дівчат у підлітковому віці значущий вплив здійснюють усвідомлення себе як самостійної, незалежної від думки тих, хто оточує, самооцінка розвитку вольових сторін своєї особистості, своєї привабливості і інтелектуального розвитку. Успішність особистісного самовизначення дівчат припускає приписування собі певних егоїстичних рис вдачі, спрямованості на себе, схильності до суперництва і прагнення до домінування і успіху.

Для хлопців успішність особистісного самовизначення пов'язана з усвідомленням себе як упевненої в собі людини, енергійної, діяльної, такої, що володіє певними діловими якостями: сміливість, схильність до ризику, заповзятливість, стриманість, розсудливість, дипломатичність, обачність. Також має місце значущість розвитку емоційно-вольових сторін своєї особистості – самоконтроль і самодисципліна, емоційна стійкість.

Відмінності між хлопцями і дівчатами в змістовних характеристиках Я-концепції, що здійснюють вплив на їх особистісне самовизначення

виявляється в ступені значущості групи позитивних, соціально бажаних особистісних властивостей: для хлопців, велику значущість, ніж для дівчат, в особистісному самовизначенні, надає усвідомлення себе як носія таких позитивних характеристик як справедливість, чуйність, доброта.

Таким чином, робоча гіпотеза нашого дослідження про те, що змістовні характеристик Я-концепції, що здійснюють вплив на особистісне самовизначення в ранній юності матимуть відмінності для хлопців і дівчат підтвердилася.

Порівняльний аналіз даних, отриманих при вивченні відмінностей в змісті характеристик Я-концепції хлопців і дівчат, і даних значущості певних характеристик Я-концепції для успішності особистісного самовизначення виявив наступну цікаву закономірність: як для дівчат так і для хлопців має місце зниження в самооцінках ступеня вираженості тих особистісних якостей, які здійснюють вплив на їх особистісне самовизначення.

Психологічна інтерпретація цього феномена, на наш погляд, може полягати в тому, що найбільш значущі особистісні характеристики для успішності особистісного самовизначення усвідомлюються як менш виражені в своїй особистості з урахуванням завдання подальшого їх розвитку, тобто відбувається зниження оцінки рівня розвитку значущої якості в своїй особистості для можливості її розвитку в перспективному майбутньому.

Підхід, що реалізовується нами, до практичного вивчення характеристик особистісного самовизначення в ранній юності через показники свідомості життя особистості представляється нам досить перспективним для подальших розробок програм досліджень з цієї проблеми.

Отримані результати нашого дослідження дозволяють визначити взаємозв'язок змістовних характеристик Я-концепції і успішності особистісного самовизначення в ранній юності, тому вони можуть бути використані в роботі практичного психолога по наданню консультативної, психокорекційної допомоги хлопцям і дівчатам цього віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку. Київ : Академвидав, 2012. 256 с.
2. Боришевський М. Й. Психологія особистості. Київ : Либідь, 2012. 304 с.
3. Боришевський М. Й. Самосвідомість особистості: психологічні механізми становлення. Київ : Либідь, 2010. 312 с.
4. Волинець О. В. Формування Я-концепції підлітків у процесі соціалізації. *Психологія і суспільство*. 2017. № 3. С. 112–121.
5. Гуменюк О. Є. Психологічні основи становлення ідентичності особистості. Тернопіль : ТНПУ, 2014. 218 с.
6. Долинська Л. В. Самосвідомість у підлітковому віці: структура та динаміка. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2018. № 1. С. 45–53.
7. Завацька Н. Є. Роль Я-концепції у формуванні життєвих орієнтацій підлітків. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2020. № 4. С. 32–38.
8. Іванова Н. Л. Я-концепція та її роль у формуванні самосвідомості підлітка. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2019. № 2. С. 87–94.
9. Кириченко О. В. Психологія особистісного розвитку. Київ : Освіта України, 2015. 296 с.
10. Клековкін О. М. Психологія становлення особистісної ідентичності в юнацькому віці. Київ : Педагогічна думка, 2015. 240 с.
11. Клименко В. В. Метод полярних шкал у психологічних дослідженнях особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 7, Вип. 34. С. 112–120.
12. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Київ : КММ, 2006. 416 с.

13. Максименко С. Д., Огієнко О. І., Фурман А. В. Психодіагностика особистісного розвитку. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2016. 256 с.

14. Найдьонова Л. А. Психологія ідентичності особистості. Київ : Міленіум, 2014. 320 с.

15. Носенко Е. Л., Чорна Л. О. Емоційний компонент Я-концепції в підлітковому віці. *Актуальні проблеми психології*. 2017. Т. 7, Вип. 39. С. 142–150.

16. Савчин М. В. Психологія розвитку особистості. Київ : Академвидав, 2013. 384 с.

17. Сохань Л. В. Особистість у системі життєвого самовизначення. Київ : Знання, 2012. 276 с.

18. Столярчук О. А. Психологія становлення особистості підлітка. Київ : Центр учбової літератури, 2016. 240 с.

19. Титаренко Т. М. Життєві кризи у підлітковому та юнацькому віці. Київ : ІСПП НАПН України, 2011. 272 с.

20. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у пошуках смислу. Київ : Либідь, 2010. 368 с.

21. Фурман А. В. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості. Тернопіль : Економічна думка, 2016. 312 с

22. Baumeister R. F. Identity: Cultural Change and the Struggle for Self. Oxford : Oxford University Press, 2013. 312 p.

23. Bonanno G. A. Loss, Trauma, and Human Resilience. *American Psychologist*. 2004. Vol. 59, № 1. P. 20–28.

24. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development. Cambridge : Harvard University Press, 1979. 330 p.

25. Coleman J. C. The Nature of Adolescence. London : Routledge, 2011. 216 p.

26. Côté J. E., Levine C. Identity Formation, Agency and Culture. Mahwah : Lawrence Erlbaum Associates, 2002. 280 p.

27. Crumbaugh J. C., Maholick L. T. An Experimental Study in Existentialism: The Psychometric Approach to Frankl's Concept of Noogenic Neurosis. *Journal of Clinical Psychology*. 1964. Vol. 20, № 2. P. 200–207.

28. Deci E. L., Ryan R. M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. New York : Plenum Press, 1985. 371 p.

29. Erikson E. H. Identity: Youth and Crisis. New York : W. W. Norton, 1994. 336 p.

30. Frankl V. E. Man's Search for Meaning. Boston : Beacon Press, 2017. 184 p.

31. Fredrickson B. L. The broaden-and-build theory of positive emotions. *American Psychologist*. 2001. Vol. 56, № 3. P. 218–226.

32. Gross J. J. Emotion regulation: Affective, cognitive, and social consequences. *Psychophysiology*. 2002. Vol. 39, № 3. P. 281–291.

33. Kabat-Zinn J. Wherever You Go, There You Are. New York : Hachette Books, 2005. 304 p.

34. Kraut R. Social Psychology and the Self. New York : Psychology Press, 2010. 288 p.

35. Leary T., Leforge G., Sazek R. Interpersonal Diagnosis of Personality. New York : Ronald Press, 1957. 518 p.

36. Lerner R. M. Concepts and Theories of Human Development. New York : Routledge, 2018. 432 p.

37. Luthar S. S., Cicchetti D., Becker B. The construct of resilience. *Child Development*. 2000. Vol. 71, № 3. P. 543–562.

38. Osgood C. E., Suci G. J., Tannenbaum P. H. The Measurement of Meaning. Urbana : University of Illinois Press, 1957. 346 p.

39. Rogers C. R., Dymond R. F. Psychotherapy and Personality Change. Chicago : University of Chicago Press, 1954. 447 p.

40. Seligman M. E. P. Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-Being. New York : Free Press, 2011. 368 p.

41. Steger M. F., Frazier P., Oishi S., Kaler M. The Meaning in Life Questionnaire. *Journal of Counseling Psychology*. 2006. Vol. 53, № 1. P. 80–93.

42. van Petegem S., Soenens B. Parental support and identity development. *Journal of Youth and Adolescence*. 2015. Vol. 44, № 6. P. 1211–1224.

ДОДАТКИ

Додаток А

Коефіцієнти лінійних кореляцій показників тесту СЖО і опитувальника СПА (дівчата)

	Ц	**П**	**Л-Я**	**Л-Ж**	**S**	**L**	**E**	**I**	**D**
Ц		0,150	0,811	0,640	0,659	0,363	0,438	0,430	0,191
П			*0,277*	*0,245*	*0,267*	*0,299*	*0,256*	0,200	0,119
Л-Я				0,609	0,548	*0,233*	0,472	0,453	0,141
Л-Ж					0,613	0,395	0,475	0,496	0,088
S						0,562	0,639	0,659	0,301
L							0,477	0,440	0,189
E								0,558	0,190
I									0,357
D									

Для числа мір свободи 60 граничне значення коефіцієнта лінійної кореляції Пірсону p = *0,253* при рівні значущості 5%; p= **0,333** при рівні значущості 1%.

Коефіцієнти лінійних кореляцій

показників тесту СЖО і опитувальника СПА

(хлопці)

	Ц	П	Л-Я	Л-Ж	S	L	E	I	D
Ц		**0,713**	**0,841**	**0,812**	**0,670**	**0,596**	**0,604**	**0,481**	0,137
П			**0,706**	**0,760**	**0,609**	**0,561**	**0,478**	**0,354**	0,203
Л-Я				**0,846**	**0,605**	**0,614**	**0,569**	**0,471**	0,099
Л-Ж					**0,582**	**0,590**	**0,532**	**0,380**	0,151
S						**0,723**	**0,688**	**0,585**	0,11
L							**0,668**	**0,555**	-0,043
E								**0,623**	-0,026
I									0,209
D									

Для числа мір свободи 40 граничне значення коефіцієнта лінійної кореляції Пірсону p = *0,310* при рівні значущості 5%; p= **0,407** при рівні значущості 1%

Додаток Б

Факторні навантаження

показників тесту СЖО і опитувальника СПА

(дівчата)

до VARYMAX повернення після VARYMAX

Фактори Шкали	**1**	**2**	**общий**	**1**	**2**
Цілі	0,81	-0,38	**0,796**	**0,84**	0,31
Процес	0,30	0,13	0,105	0,12	0,30
ЛК-Я	0,77	-0,42	**0,768**	**0,84**	0,25
ЛК-Ж	0,74	-0,08	**0,551**	**0,67**	0,37
S	0,85	0,18	**0,756**	0,47	**0,73**
L	0,57	0,36	0,455	0,14	**0,66**
E	0,69	0,21	0,514	0,33	**0,64**
I	0,69	0,22	0,517	0,33	**0,64**
Диперсія в	86,51	13,49	50,71	49,29	

Критерій рівня значущості для двох чинників – факторне навантаження **0,6**, для одного факторна вага **0,551**

Факторні навантаження

показників тесту СЖО і опитувальника СПА

(хлопці)

до VARYMAX повернення після VARYMAX

Фактори Шкали	**1**	**2**	**общий**	**1**	**2**
Цілі	0,88	0,19	**0,804**	**0,78**	0,44
Процес	0,77	0,24	0,650	**0,73**	0,34
ЛК-Я	0,87	0,25	**0,819**	**0,82**	0,39
ЛК-Ж	0,85	0,34	**0,836**	**0,86**	0,31
S	0,81	0,25	**0,714**	0,43	**0,72**
L	0,77	0,24	0,657	0,42	**0,69**
E	0,75	0,32	0,662	0,34	**0,74**
I	0,61	0,36	0,508	0,22	**0,68**
Дисперсія в	85,62	14,38	54,51	45,49	

Критерій рівня значущості для двох чинників – факторне навантаження **0,6**, для одного факторна вага **0,714.**

Додаток В

Матриця лінійних кореляцій між показниками Я-концепції і особистісного самовизначення (дівчата)

Шифр	Назва шкали	Цілі	ЛК-Я	S	ЛК-Ж
20	самостійний	**0,401**	**0,518**	***0,322***	**0,402**
35	незалежний	**0,377**	**0,430**	**0,372**	**0,380**
С	чинник Сили	**0,403**	**0,368**	***0,275***	**0,349**
1	привабливий	**0,345**	***0,331***	**0,390**	***0,303***
23	інтелект	**0,354**	***0,326***	***0,262***	**0,362**
л2	егоїстичний	**0,342**	**0,338**	0,204	***0,314***
25	домінування	**0,333**	***0,291***	0,242	***0,270***
37	схвильованість	**0,321**	***0,295***	0,203	***0,264***
11	рішучий	***0,299***	**0,335**	***0,273***	0,198
36	самоконтроль	***0,306***	***0,270***	0,213	0,185
л4	підозрілий	-0,234	***-0,264***	**-0,379**	-0,203
О	чинник Оцінки	0,235	0,225	**0,432**	***0,320***
5	поступливий	***0,271***	0,215	0,203	0,096
7	чесний	0,215	0,239	***0,291***	0,218
10	добросовісний	0,184	0,238	**0,402**	0,218
13	агресивний	-0,182	-0,115	***-0,304***	-0,123
л8	альтруїстичний	0,216	0,220	***0,291***	0,193

Для числа ступеней вільності 60 граничне значення коефіцієнта лінійної кореляції Пірсону р = ***0,253*** при рівні значущості 5%; р= **0,333** при рівні значущості 1%.

Додаток Г

Матриця лінійних кореляцій між показниками Я-концепції і особистісного самовизначення (хлопці)

Шифр	Назва шкали	ЛК-Ж	ЛК-Я	Ц	S
17	упевнений	**0,560**	**0,466**	**0,530**	**0,453**
12	енергійний	**0,512**	**0,541**	***0,389***	***0,366***
28	сміливий	**0,429**	**0,461**	**0,420**	***0,403***
13	справедливий	**0,460**	**0,459**	***0,371***	**0,428**
О	чинник Оцінки	**0,453**	***0,378***	**0,465**	***0,354***
10	чуйний	**0,450**	**0,409**	***0,347***	***0,361***
7	добрий	**0,415**	***0,399***	***0,371***	***0,353***
26	імпульсний	**-0,415**	**-0,409**	***-0,374***	-0,269
36	самоконтроль	**0,408**	***0,386***	***0,369***	0,271
С	чинник Сили	**0,418**	***0,378***	0,221	***0,361***
20	самостійний	**0,402**	***0,384***	0,281	***0,315***
л1	авторитарний	***0,328***	***0,335***	0,285	0,291
9	діяльний	***0,333***	***0,312***	0,295	0,281
32	дипломатичний	***0,322***	***0,318***	0,301	0,291
1	привабливий	0,215	0,224	**0,431**	***0,318***
22	відкритий	0,281	0,254	0,293	***0,324***
24	эмоц. стійкість	0,215	0,218	0,198	***0,332***
37	схвильованість	0,235	0,254	***0,321***	0,273

Для числа ступеней вільності 40 граничне значення коефіцієнта лінійної кореляції Пірсону р = ***0,310*** при рівні значущості 5%; р= **0,407** при рівні значущості 1%